

PRIMENJENA PSIHOLOGIJA

No2, 2020

Sadržaj

- 167 : POL, SOCIOSEKSUALNA ORIJENTACIJA I OSOBINE LIČNOSTI KAO
: PREDIKTORI STAVOVA PREMA SEKSU
Aleksandra Trogrlić, Milan Oljača, Dušanka Mitrović i Ninoslava Marčeta
- 169 : SOCIJALNA PODRŠKA I STRES POVODOM NEPLODNOSTI:
: ZNAČAJNOST RAZLIČITIH IZVORA PODRŠKE
Jovana Jestrović i Ivana Mihić
- 191 : POLNE RAZLIKE U PREFERENCIJAMA PREMA OSOBINAMA
: IDEALNOG PARTNERA I ULOGA AFEKTIVNE VEZANOSTI
Dejan Kantar, Marija Zotović i Siniša Subotić
- 242 : KONSTRUISANJE POMIRENJA – LAIČKE DEFINICIJE U BOSNI I
: HERCEGOVINI: KVALITATIVNI PRISTUP
Tijana Karić i Vladimir Mihić
- 243 : VARANJE U AKADEMSKOM OKRUŽENJU - ULOGA MRAČNIH
: OSOBINA LIČNOSTI, STAVOVA O VARANJU I MORALNOG
: RASUĐIVANJA
Ivana Jambrešić, Jasmina Tomašić Humer i Ana Babić Čikeš
- 263 : KOMPLEKSNOST I INKLUZIVNOST SOCIJALNOG IDENTITETA KAO
: POSREDNICI UTICAJA SOCIJALNE NORME NA ODNOS PREMA
: NEPRIPADNIČKIM GRUPAMA
Ana Đorđević

Contents

- 149 : GENDER, SOCIOSEXUAL ORIENTATION, AND PERSONALITY TRAITS
AS PREDICTORS OF ATTITUDES TOWARDS SEX
Aleksandra Trogrlić, Milan Oljača, Dušanka Mitrović and Ninoslava Marčeta
- 189 : SOCIAL SUPPORT AND INFERTILITY STRESS: THE SIGNIFICANCE
OF DIFFERENT SOURCES OF SUPPORT
Jovana Jestrović and Ivana Mihić
- 209 : SEX DIFFERENCES IN PREFERENCES FOR AN IDEAL PARTNER
CHARACTERISTICS AND ROLE OF ATTACHMENT
Dejan Kantar, Marija Zotović and Siniša Subotić
- 211 : CONSTRUING RECONCILIATION – LAY PEOPLE DEFINITIONS IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA: A QUALITATIVE APPROACH
Tijana Karić and Vladimir Mihić
- 262 : CHEATING IN THE ACADEMIC SETTINGS - THE ROLE OF
DARK TETRAD, ATTITUDES TOWARD CHEATING AND MORAL
REASONING
Ivana Jambrešić, Jasmina Tomašić Humer and Ana Babić Čikeš
- 281 : SOCIAL IDENTITY COMPLEXITY AND INCLUSIVENESS AS
MEDIATORS OF THE IMPACT OF A SOCIAL NORM ON ATTITUDES
TOWARDS OUTGROUPS
Ana Đorđević

Aleksandra Trogrlić
Milan Oljača¹
Dušanka Mitrović
Ninoslava Marčeta

Department of
 Psychology, Faculty of
 Philosophy, University of
 Novi Sad

GENDER, SOCIOSEXUAL ORIENTATION, AND PERSONALITY TRAITS AS PREDICTORS OF ATTITUDES TOWARDS SEX²

The aim of the present study was to examine relations among gender, personality traits, and a behavioral component of sociosexual orientation on the one hand, and four dimensions of attitudes towards sex on the other hand. Participants ($N = 266$) from the general population of Serbia completed Sociosexual Orientation Inventory (SOI), the brief Sexual Attitudes Scale (BSAS) and Big Five Plus Two, shorten version (BF+2). Results pointed to a very modest contribution of gender to the prediction of sexual attitudes. Small effects of openness on instrumentality, extraversion on communion, and neuroticism on permissiveness were noted, and sociosexual orientation predicted all these three dimensions of attitudes towards sex. Results also indicated a significant effect of interaction between neuroticism and gender, as well as a positive valence and gender on instrumental attitude towards sex. The relationship in both cases was positive for males and negative for females.

Key words: attitudes towards sex, gender differences, personality traits, sociosexual orientation

¹ Corresponding author
 e-mail: milanoljača@ff.uns.
 ac.rs

Primljeno: 03. 12. 2019.
 Primljena korekcija:
 29. 04. 2020.
 Priprihvaćeno za štampu:
 20. 05. 2020.

² The research was conducted as a part of a master thesis thesis: Marčeta, N. (2017). *Relacije pola i osobina ličnosti sa socioseksualnošću, stavovima o seksualnosti i motivacijom za seks* (Unpublished master thesis). University of Novi Sad, Faculty of Philosophy. It was supported by the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development (project number 179006).

Introduction

Pioneering studies of human sexuality, conducted in the US in the mid-20th century, revealed extensive individual and considerable gender differences in a variety of sexual behaviors and attitudes towards sex. The results of Kinsey's research initiated a number of studies aimed at a more detailed exploration of specific sexual behaviors and their correlates.

One line of research focused on the question of the nature and source of gender differences in sexual behavior and attitudes towards sex. According to meta-analytic studies and systematic reviews (Ellis et al., 2008; Oliver & Hyde, 1993; Petersen & Hyde, 2010), among the small number of consistently documented gender differences in sexual behavior, all of which favoring men, large gender differences were found in the frequency of masturbation, while moderate gender differences were found in the age of the first intercourse, the frequency of intercourse, and a number of partners. In addition, men consistently showed more positive attitudes towards casual and uncommitted sex, masturbation and use of pornography. According to Petersen and Hyde (2010), gender differences in a desirable number of sexual partners were consistent with evolutionary theory; diminishing gender differences in attitudes towards sex over time, and smaller effect sizes in more egalitarian versus more traditional societies supported social learning and socio-structural theory; while relatively small gender differences in the majority of sexual attitudes and specific behaviors corroborated gender similarities hypothesis.

A potential explanation of gender differences in sexual behavior is linked to the proposal of the underlying dimension of individual differences reflecting sociosexual orientation. The concept of sociosexual orientation has been derived from observations of significant individual differences in a number of engraved behaviors and attitudes (Simpson & Gangestad, 1991a, 1991b). Restrictive sociosexual orientation is characterized by fewer sexual partners, a need for closeness before entering sexual relations, a negative attitude towards casual sex, and an emotional investment in partner relations, whereas unrestricted sociosexual orientation is associated with the opposite set of characteristics of sexual behaviors and attitudes. Along with individual variations, sociosexuality displays significant gender differences as well, in the direction of more unrestricted orientation of men. Readdressing restricted/unrestricted sociosexual tendencies in the evolutionary framework, Simpson and Gangestad (1991a) constructed a *Sociosexual Orientation Inventory* (SOI), which comprised of two facets: sociosexual behavior and sociosexual attitudes. High SOI scores were interpreted as an inclination to short-term versus long-term mating strategies, which was characterized by a greater number of desired partners, uncommitted relationships, less emotional investment, and weaker affection bonding. Gender differences in sociosexuality were universal, i.e., present in different cultures (Lippa, 2009; Schmitt, 2003, Schmitt, 2005;

Sprecher et al., 2013), and relatively persistent in spite of cultural changes (Sprecher et al., 2013).

Even though there is a consensus that sociosexuality affects the sexual behavior of men and women in a similar manner, the results of several studies indicate that some correlates of sociosexuality in the domain of personality and attitudes are gender-specific (Clark, 2006; Reise & Wright, 1996; Yost & Zurbriggen, 2006). Women who have an unrestricted sociosexual orientation are (self)described as unconventional, morally inconsistent, hedonistically oriented, and prone to domination fantasies. For men, unrestricted sociosexuality is associated with more pathological self-description, as they see themselves as arrogant and manipulative, with a higher level of power motivation, and insufficient capacity to form close relationships.

Although sociosexual orientation has proved to be important in understanding significant aspects of sexual behavior, the results of several studies suggest a need for additional refining of the construct. For example, Ostovich and Sabini (2004) bring into doubt the theoretical assumption of the independence of sex drive and sociosexuality, while Penke and Asendorpf (2008) demonstrate the need to differentiate sociosexual behavior (quantity of past short-term encounters), desire (preference for novel partners), and attitude (endorsement of uncommitted sex), considering that these three components do not contribute equally in the prediction of future sexual and partner behavior. Also, gender differences are significantly larger with respect to the desire component, compared to the behavioral one. These findings, along with the evidence of a weak correlation between behavior and desire components, suggest that the desire for unrestricted sexual activity is not inevitably expressed at the behavior level, most likely because limits are placed by personal sociosexual preferences of a potential partner(s).

In addition to the studies of individual and gender differences in sexuality, several studies addressed the question of the role of basic personality traits in separate aspects of sexual behavior. The first presumptions, elaborated within Eysenck's PEN model, assumed the association between extraversion and acquisition of sexual knowledge at a younger age, earlier age of the first intercourse, more frequent intercourse, a greater number of partners, and, generally, open and hedonistic attitude towards sex. Neuroticism was expected to be related with lower sexual satisfaction, a greater feeling of guilt, and fewer sexual contacts with fewer partners, while psychoticism was related with the interest for impersonal and more aggressive forms of sexual behavior. Findings supported Eysenck's predictions regarding extraversion and psychoticism, and, in part, neuroticism. However, they also pointed to a stronger association of personality traits with attitudes towards sex, than with actual sexual behavior (Barnes et al., 1984). More recent research in the Five-factor model framework have shown similar results. Extraversion has shown to be a significant predictor of the overall sexual activity, sexual satisfaction and promiscuity (Allen & Walter, 2018; Costa et al., 1992; Schenk & Pfrang, 1986). Neuroticism

is associated with sexual dysfunction (Allen & Walter, 2018) and, according to some findings, with more permissive sexual attitudes (Lameiras Fernandez & Rodriguez Castro, 2003). Low agreeableness and low conscientiousness are linked to aggressive and risky sexual behavior and sexual infidelity, and openness was linked to experiences with a more liberal attitude towards sex (Allen & Walter, 2018; Hoyle et al., 2000).

Although studies have demonstrated some regularity in the relationship between personality traits and sexual behavior, the findings are sometimes inconsistent or even contradictory. However, some results also suggest that the relationship between personality traits and sexual behavior may differ depending on gender. For instance, the link of neuroticism and sexual guilt has been found in both genders, with low sexual satisfaction only in women, and sexual curiosity and sexual excitement only in men (Heaven et al., 2000).

In addition to biological and psychological factors, different socio-cultural factors also affect sexual behavior, either directly, through the established norms of social behavior, or indirectly through their role in shaping attitudes towards sex. Attitudes towards sex show certain, not necessarily strong, association with sexual behavior, and it seems that the strength of this connection is different in men and women (Baumeister, 2000; Wells & Twenge, 2005). However, considerable individual variations in attitudes towards sex suggest distinct effects of social and cultural influences depending on personal disposition and experience. It is likely to expect a significant role of personality traits, cognitions and emotions in attitudes towards sex, particularly when emotional and relational components are included in the domain of sexual behavior.

Assuming that an adequate measure of attitudes towards sex should encompass multidimensionality of sexual behavior, Hendrick and colleagues (Hendrick & Hendrick, 1987, Hendrick et al., 2006) propose four dimensions of attitudes: permissiveness (acceptance of casual sex), sexual practices (responsible sexuality), communion (idealistic, "spiritual" sexuality), and instrumentality (utilitarian, pleasure-focused sexuality). It has been shown that permissiveness and instrumentality are related to game-playing love (Ludus), whereas communion is related to passionate (Eros) and altruistic (Agape) love (Hendrick & Hendrick, 1987). Also, gender differences have been noted in the direction of greater permissiveness in men and greater conservativeness in women (Hendrick et al., 1985). Sexual attitudes scale has not been extensively used. However, sexual attitudes in several studies show to be linked to relevant behaviors, such as distress due to sexual and emotional infidelity (Cann et al., 2001), or exposure and time spent on sexually explicit websites (Braun-Courville & Rojas, 2009).

As the results from previous research suggest, the relationships among attitudes towards sex, sexual behaviour, and personality traits are complex, and probably linked to gender. The present study aims at examining relations among gender, personality traits, and the behavioral component of sociosexual orientation on the one hand, and four dimensions of attitudes towards sex on

the other hand. In accordance with the data from previous research (Hendrick & Hendrick, 1995), a significant correlation between gender and permissiveness, and to a lesser extent, between gender and instrumentality is expected. Furthermore, a high and significant correlation between the behavioral aspect of sociosexual orientation (an accomplished and anticipated tendencies towards novelty and variety in sexual relations) and permissiveness is expected, as permissive attitudes are, conceptually, a part of the sociosexual orientation (Simpson & Gangestad, 1991a). Taking into account that a high score on sociosexual orientation represents an inclination towards “depersonalized” sex, a positive association with instrumentality and a negative association with communion could be assumed (based on the results from LeGall et al., 2002). When it comes to personality traits, the data on their relations to attitudes towards sex are relatively inconsistent, and the strength of association has proven to be rather weak, making it difficult to give straightforward predictions. Based on the results of Shafer (2001), a low negative correlation between extraversion and communion could be expected, as well as a low positive correlation between openness to experiences and communion. Also, some findings suggest association between neuroticism and permissive attitudes (e.g., Lameiras Fernandez & Rodriguez Castro, 2003), but such correlation has never been consistently documented. In the present study, personality traits have been assessed by a short version of the Big Five plus two Questionnaire (BF+2; Čolović et al., 2014), based on the results of the lexical study of personality descriptors in Serbian language (Smederevac et al., 2010). The BF+2 includes two (self) evaluative traits, positive valence and negative valence, in addition to the dimensions analogous to the Big five dimensions (extraversion, neuroticism, conscientiousness and openness, and aggressiveness). Positive valence refers to positive self-evaluation and the feeling of superiority, whereas negative valence refers to negative self-evaluation and manipulative tendencies. Regarding the nature of these two dimensions, their significant contribution to the prediction of attitudes towards sex could be assumed.

Method

Participants and Procedure

The sample consisted of 266 participants (62.4% female), age between 18 and 53 ($M = 24.7$, $SD = 4.67$). Data were collected during the first half of the year 2017. Psychology students were asked to acquire participants via the “snowball” sampling method. Research was anonymous, and all respondents signed the informed consent before participating. Questionnaires were dis-

tributed in the pen-paper form. Respondents were not compensated for their participation in the research.

Instruments

Sociosexual Orientation Inventory (SOI)

Original version of SOI (Simpson & Gangestad, 1991a) consists of seven items, which measure two aspects of the sociosexual orientation: attitudes and behavior. Since another measure of attitudes was used in the study, four items that referred to behavioral component of sociosexuality were selected: "How many partners have you had sex with in the past year?"; "How many partners will you probably have sex with over the next five years?"; "With how many partners have you had sex on one and only one occasion?" and "How often do you fantasize about having sex with someone other than your current partner?". SOI composite ($\alpha = .62$) was computed by summarizing participant's responses to those four questions. Confirmatory factor analysis indicated acceptable fit indices ($\chi^2/df = 3.61$, CFI = .94, RMSEA = .09, SRMR = .06) for SOI questionnaire theoretical model with three correlated dimensions (Simpson & Gangestad, 1991a) in our sample.

The Brief Sexual Attitudes Scale (BSAS)

BSAS (Hendrick et al., 2006) consists of 23 self-descriptive statements with 5-point Likert response scales, measuring four dimensions of sexual attitudes: permissiveness (10 items, $\alpha = .89$), sexual practices (3 items, $\alpha = .53$), communion (5 items, $\alpha = .78$) and instrumentality (5 items, $\alpha = .70$). Confirmatory factor analysis indicated adequate fit indices ($\chi^2/df = 1.26$, CFI = .99, RMSEA = .03, SRMR = .04) for BSAS questionnaire theoretical model with four correlated dimensions (Hendrick et al., 2006), in our sample.

Big Five plus Two – Short Version (BF+2)

BF+2 (Čolović et al., 2014) was used for assessing seven personality traits. Extraversion scale ($\alpha = .88$) mainly consists of items related to sociability and positive emotionality. Neuroticism ($\alpha = .88$) is mainly related to negative affect and depression, while conscientiousness scale ($\alpha = .87$) includes indicators of persistence, self-discipline and dependability. Aggressiveness mainly refers to anger and antagonism ($\alpha = .87$), while openness ($\alpha = .80$) reflects tendency to engage in various intellectual activities and novelty seeking. Positive valence ($\alpha = .87$) refers to positive self-image and narcissistic tendencies. Negative valence ($\alpha = .77$) predominantly describes tendency towards manipulative behavior, and to some extent, negative self-image. Each dimension contains ten

items with 5-point Likert response scale. BF+2 has proven to be a reliable instrument in a number of earlier research (e.g., Čolović et al., 2014; Smederevac et al., 2010).

Data Preparation and Analysis

A small number of missing values (from 0.3 % to 1.4%) was replaced by using the Expectation Maximization algorithm implemented in SPSS software v24 (IBM corp., 2016). Twenty-nine participants were identified as univariate outliers ($-3.29Z < Z < 3.29Z$; Tabachnick & Fidell, 2013) and excluded from the dataset. Four separate hierarchical regression models were conducted in order to examine: (1) the relationship between BSAS dimensions (criteria variable; one dimension in each model) and gender, SOI and BF+2 dimensions and (2) the moderation effect of gender on the relations among BSAS, SOI, and BF+2 dimensions. All predictor variables were mean-centered to avoid non-essential multicollinearity. The first step of each regression analysis included only gender. The second step included gender, SOI and BF+2 dimension, and the third and final step included gender, SOI, BF+2 dimension and interactions between gender and SOI, and interactions between gender and BF+2 dimensions.

Results

Skewness and kurtosis values for all variables were within or very near recommended range (± 1.5 ; Tabachnick & Fidell, 2013). Gender correlated negatively and significantly with SOI, permissiveness, and negative valence (Table 1). SOI had the strongest correlation with permissiveness and negative valence, but also correlated significantly and negatively with communion and conscientiousness, and significantly and positively with instrumentality, openness, and positive valence. Correlations between BSAS dimension were low, while correlations between BF+2 dimensions were low to moderate, which was in line with theoretical expectations.

Table 1
Descriptive statistics and correlations of all variables

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>	Gender	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. SOI	8.84	6.26	1.33	1.20	-0.34**											
2. Permissiveness	26.87	9.59	0.08	-0.99	-0.29**	.59**										
3. Sexual practices	14.16	1.43	-1.63	1.45	.08	-.03	-.03									
4. Communion	19.66	4.28	-0.74	0.02	.07	-.18**	-.25**	-.01								
5. Instrumentality	14.6	4.17	0.12	-0.18	-.02	.18**	.35**	-.02	.14*							
6. Aggressiveness	27.27	8.31	0.30	-0.34	.01	.11	.13*	.03	-.03	.16**						
7. Extraversion	37.46	7.52	-0.78	0.30	-.10	.04	-.01	.06	.21**	.00	-.18**					
8. Neuroticism	23.33	8.51	0.41	-0.56	-.01	.05	.21**	.03	-.02	.13*	.45**	-.41**				
9. Negative valence	18.41	5.97	0.81	0.12	-.16*	.29**	.31**	-.04	-.05	.23**	.47**	-.16**	.34**			
10. Openness	40.05	6.05	-0.42	-0.29	-.01	.22**	.07	.13*	.04	-.03	.00	.30**	-.07	-.05		
11. Positive valence	32.03	7.35	-0.20	-0.02	-.03	.22**	.07	.12*	.14*	.12	.20**	.32**	-.14*	.13*	.43**	
12. Conscientiousness	35.02	7.83	-0.42	-0.01	.08	-.15*	-.20**	.16*	.15*	-.11	-.16**	.25**	-.29**	-.34**	.29**	.29**

Notes. Gender was coded as 1 – male and 2 – female. Relations between gender and all other continued measures were tested with point-biserial correlation. Measures from 2 to 5 were dimensions from BSAS. Measures from 6 to 11 and Conscientiousness were dimensions from BF+2. *M* – mean; *SD* – standard deviation; *Sk* – skewness; *Ku* – kurtosis. * $p < .05$. ** $p < .01$.

Model parameters for each step in hierarchical regressions are shown in Table 2. Instrumentality was best predicted in the step 3, with 11% of explained variance. Communion was best predicted in the step 2, with 8% of explained variance. Sexual practices did not have a significant relationship with predictors in any step, while permissiveness was best predicted in the step 2, with 37.6% of explained variance.

Table 2
Model parameters for four hierarchical regression models

Criterion variable	Step	R^2	p	ΔR^2	Δp
Instrumentality	1	0.00	0.79		-
	2	0.09	0.00	0.09	.00
	3	0.17	0.00	0.07	.01
Communion	1	0.00	0.24		-
	2	0.11	0.00	0.11	.00
	3	0.12	0.01	0.01	.94
Sexual practices	1	0.01	0.18		-
	2	0.05	0.14	0.04	.17
	3	0.07	0.28	0.02	.59
Permissiveness	1	0.08	0.00		-
	2	0.34	0.00	0.31	.00
	3	0.43	0.00	0.03	.07

Notes. In the step 1, gender was the only predictor. In the step 2, predictors were gender, SOI, and BF+2 dimensions. In the step 3, predictors were gender, SOI, BF +2 dimensions, and interactions between gender and SOI and gender and BF+2 dimensions. df value for the first, the second and the third step were: 1, 264; 9, 256 and 17, 248. Each df for all ΔF - tests was 8.

R^2 - multiple determination coefficient; p - statistical significance; ΔR^2 - multiple determination coefficient change; Δp - statistical significance change.

In the first regression model, with Instrumentality as the criterion variable, gender was not a significant predictor throughout the first step. In the second step, only SOI was proved to be a significant and positive predictor. In the third step, SOI was not a significant predictor anymore. Here, openness was a significant predictor in the negative direction, and interactions gender x neuroticism and gender x positive valence were significant in a positive direction. In the second regression model, where communion was the criterion variable, gender was not a significant predictor in the first step. In the second step, significant predictors were SOI in a negative direction, and extraversion

in a positive direction. In the third regression model, in which permissiveness was a criterion variable, gender was a significant and negative predictor in the first step. In the second step, gender was not a significant predictor anymore, whereas SOI and neuroticism were significant predictors in a positive direction.

Table 3
Standardized regression weights

Predictor	Instrumentality	Communion	Permissiveness	VIF
	β	β	β	
Step 1 Gender	-.02	.07	-.29***	-
Gender	.07	.03	-.10	1.21
SOI	.15*	-.20***	.52***	1.43
Aggressiveness	.03	-.07	-.04	1.62
Extraversion	.07	.22***	-.06	1.45
Step 2 Neuroticism	.09	.13	.13*	1.62
Negative valence	.13	.04	.09	1.67
Openness	-.11	-.05	-.01	1.42
Positive valence	.11	.14	-.01	1.64
Conscientiousness	-.03	.07	-.03	1.46

	Gender	.07	1.21
	SOI	.14	1.64
	Aggressiveness	.05	1.66
	Extraversion	.01	1.44
	Neuroticism	.12	1.72
	Negative valence	.11	1.61
	Openness	-.15*	1.56
	Positive valence	.12	1.68
Step 3	Conscientiousness	.00	1.45
	Gender x SOI	-.05	1.59
	Gender x Aggressiveness	-.01	1.79
	Gender x Extraversion	-.10	1.46
	Gender x Neuroticism	.21**	1.63
	Gender x Negative valence	-.06	1.62
	Gender x Openness	.05	1.55
	Gender x Positive valence	.19*	1.66
	Gender x Conscientiousness	-.04	1.42

Notes. β – partial contribution of predictor; *VIF* - variance inflation factor; values lower than *VIF* < 5.0 suggesting there was no multicollinearity between predictors (Sheather, 2009).

* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Graphical representation of significant interactions for the model where the criterion variable was instrumentality, is shown in Figure 1. The relationship between instrumentality and positive valence was positive for male participants and negative for female participants. Very similar, the relationship between instrumentality and neuroticism was positive for male participants and negative for female participants.

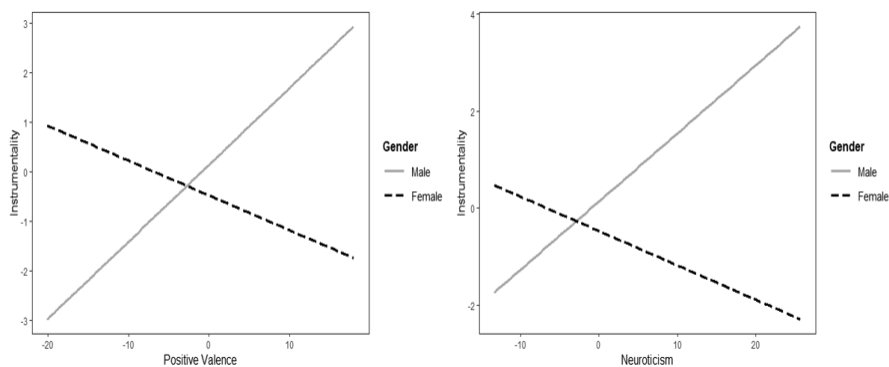

Figure 1. Significant interactions: Gender x Positive valence (left) and Gender x Neuroticism (right).

In the regression model, where the criterion variable was permissiveness, gender had moderate and negative relationship with the criterion variable ($\beta = -.29$). In the second step, after SOI and personality traits were included in the model, gender was not the significant predictor anymore, while SOI was the best predictor of permissiveness in the positive direction.

Discussion

Attitudes towards sex are an important part of human sexuality. They are influenced by different factors, and they can affect different activities and practices. Since sexual attitudes reflect, to a certain extent, sexual needs, and adequate satisfaction of sexual needs affects, in more or less direct ways, one's psychological well-being, the results of this research could have some important implications. Examining individual differences in attitudes towards sex, and their connection with some personal characteristics and certain aspects of sexual behavior itself, can shed more light on the complex intertwinement of numerous factors affecting human sexuality.

A characteristic that is often associated with differences in sexual behavior and attitudes towards sex is gender. According to the findings of the present study, permissiveness is the only dimension of sexual attitudes that is related to gender, with men scoring higher, which is in line with previous findings in Serbian culture (Dinić & Knežević, 2008). Previous research has indicated greater permissiveness in men, but has also suggested higher instrumentality (Hendrick et al., 1985), which is not found in the present study. Moreover, even in the case of permissiveness, gender loses predictive power when the sociosexual orientation and personality traits are introduced into the model.

The only personality trait that predicts permissiveness is neuroticism, with a rather modest effect, while the effect of sociosexual orientation is substantial. Thus, the results point to the possibility that permissiveness is more related to mating strategies, as proposed by Sexual strategies theory (Buss & Schmitt, 1993), than to gender itself.

No gender differences are found in instrumentality, which implies that men and women do not differ in considering sex as a mean of meeting biological need and receiving satisfaction. Although this result is not consistent with previous findings (Hendrick et al., 1985), it is, in a less direct way, in line with the results suggesting similarities between genders regarding sexual satisfaction (Baumeister et al., 2001). However, the interaction of gender and certain personality traits significantly predicts instrumentality. Findings suggest that a highly positive self-image, reflected in the high score on positive valence, is associated with gender-specific tendencies to view sex as an instrumental activity. This may suggest that instrumental attitude towards sex is related to the self-image, but in a different way for men and women. While a positive self-image of men might include somewhat exploitative attitude towards sexual partners and the view of sex as a means of achieving personal satisfaction, a positive self-image of women implies low expression of such an attitude towards sexuality. This finding can be explained in the context of evolutionary approach based on different parental investments of men and women, and, consequently, differences in mating strategies (Buss & Schmitt, 1993), but the influence of societal pressures and roles should be considered important as well (Eagly & Wood, 1999).

Moreover, the results suggest that in men with higher neuroticism, the instrumental attitude towards sex tends to be pronounced, whereas in women with higher neuroticism instrumentality is low, the finding consistent with results pointing to low sexual satisfaction in women, and high sexual curiosity and satisfaction in men, scoring high on neuroticism (Heaven et al., 2000). This might indicate that emotional instability in men produces tension and frustration that may possibly be interpreted or experienced by a person as sexual dissatisfaction or arousal, which can lead to an increased importance of the biological/drive aspect of sexuality, whereas the increased tension in women could lead to the suppression of this aspect of sexuality. This result might also reflect differences of the weight that men and women put on satisfying sexual drive (Peterson & Hyde, 2010), since it possibly points to differences between genders in experiencing emotional tension as being related to sexual tension. Gender differences are not registered either when it comes to the communion. Thus, men and women do not differ in considering sex as a form of communication and connection with another person. The result is in line with the previous findings (Hendrick et al., 1985), indicating a similar need for achieving closeness through sexual contact, and, generally, similar motives for sexual activity (Meston & Buss, 2007) in men and women.

Findings of this study show that attitudes towards sex can be predicted to some extent by the sexual behavior itself, but the relationship between sexual attitudes and sexual behavior is shown to be fairly modest, except for permissiveness. Previous findings have pointed to different strength of this attitude-behavior connection in men and women. Baumaister (2000) has argued that a slightly lower attitude-behavior consistency in women is a reflection of a greater influence of social factors on female than male sexuality, due to higher plasticity of women's sex drive. Wells and Twenge (2005) have suggested that the attitudes towards sex are better predictors of male sexual behavior over a short period of time, and female behavior in the long term. The results of the present study indicate that people of both genders who are prone to frequent encounters with different sexual partners and casual sex, do not seek for closeness to their partners through sexual activity, tend to perceive sex as a pleasure-pleasing activity, and are more permissive in their attitudes towards sexual behavior (casual sex, sex out of partner relationships, multiple sexual relationships in the same period of time, etc.). These relations of a non-restrictive socio-sexual orientation with the dimensions of attitudes towards sex suggest that people who show unconstrained sexual behavior are directed primarily at satisfying sexual impulses, rather than at establishing connection with sexual partners, and that the way people practice sex is, to some extent, consistent with their attitudes towards sex. However, in addition to generally modest attitude-behavior consistency, it should be noted that after interactions of gender and personality traits are introduced into the model, the socio-sexual orientation is no longer a significant predictor of instrumentality. Instead, openness to experience appears as a significant negative predictor of instrumentality, although it does not achieve a significant bivariate correlation with this dimension of sexual attitudes. In addition, openness correlates positively with a non-restrictive socio-sexual orientation. Therefore, it should not be ruled out that the suppressor effect of the socio-sexual orientation leads to a significant effect of openness. Namely, a part of the openness variance that negatively predicts instrumentality is probably the one that is not related to non-restrictive sexual behavior.

When it comes to personality traits, only extraversion, neuroticism, and openness have proven to be important for predicting attitudes towards sex. Although previous findings have suggested that individuals who score higher on extraversion tend to be more sexually active and are prone to promiscuous behavior (Allen & Walter, 2018; Costa et al., 1992; Schenk & Pfrang, 1986), the reasons for these patterns of behaviors have stayed less clear, and therefore these results might not contradict ours. However, Shafer (2001) has found extraversion to be negatively connected to communion, contrary to the result of the present study. This inconsistency may be due to a somewhat different content of the extraversion scale used in this study, comparing to the extraversion scales used in previous research. The extraversion scale from BF+2, beside common indicators of positive affect and sociability, comprises of markers that

refer to warmth and a need for close connection to others (Smederevac et al., 2010).

The negative association of openness with instrumentality could be explained by the cognitive and emotional complexity of open-minded individuals, which is why they probably approach sexuality in a more complex way than viewing it as an activity which simply meets their biological need. On the other hand, the positive bivariate correlation between openness and non-restricted sexual behavior may arise from the aspect of openness, which refers to the excitement seeking and the need for miscellaneous experiences, and it is possible that the suppression of this very aspect has led to the negative effect of openness on the instrumental attitude towards sex.

People with higher neuroticism show more permissive attitudes towards sex, which is in line with the results of Lameiras Fernandez and Rodriguez Castro (2003). One of the characteristics of these individuals is lack of impulse control, which could also affect sexual behavior, and the attempt to rationalize it might explain a tendency towards more permissive attitudes towards sex.

In general, results of this study point to complex relations among personality, socio-sexuality, gender, and attitudes towards sex. Gender is shown to be relatively weak predictor of sexual attitudes. Personality traits have also shown a very modest impact on attitudes towards sex, with rather small effects of extraversion, openness and neuroticism on the particular components of these attitudes. Some results, which are not entirely in line with the previous ones, indicate a positive association of extraversion with communion and a negative one between openness and instrumentality, as well as a significant effect of interaction between some personality traits and gender on instrumentality. Additionally, results appear to imply the need to examine potential predictors of the sexual attitudes beyond global personality traits included in the current study, such as more specific traits like sensation seeking, or sexuality traits that are not covered by the standard personality models. Also, some variables regarding the relationship status could contribute to understanding of sexual behavior and attitude towards sex. The lack of this kind of information about participants is one limitation of this study. Another limitation refers to the sample of participants, since two-thirds of them consist of female respondents.

References

- Allen, M. S., & Walter, E. E. (2018). Linking big five personality traits to sexuality and sexual health: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin, 144*(10), 1081–1110. <https://doi.org/10.1037/bul0000157>
- Barnes, G. E., Malamuth, N. M., & Cheek, J. V. P. (1984). Personality and sexuality. *Personality and Individual Differences, 5*(2), 159–182. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(84\)90048-5](https://doi.org/10.1016/0191-8869(84)90048-5)

- Baumeister, R. F. (2000). Gender differences in erotic plasticity: The female sex drive as socially flexible and responsive. *Psychological Bulletin*, *126*(3), 347–374. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.3.347>
- Baumeister, R. F., Catanese, K. R., & Vohs, K. D. (2001). Is there a gender difference in strength of sex drive? Theoretical views, conceptual distinctions, and a review of relevant evidence. *Personality and Social Psychology Review*, *5*(3), 242–272. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0503_5
- Braun-Courville, D. K., & Rojas, M. (2009). Exposure to sexually explicit web sites and adolescent sexual attitudes and behaviors. *Journal of Adolescent Health*, *45*(2), 156–162. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2008.12.004>
- Buss, D. M., & Schmitt, D. P. (1993). Sexual Strategies Theory: An evolutionary perspective on human mating. *Psychological Review*, *100*(2), 204–232. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.2.204>
- Cann, A., Mangum, J. L., & Wells, M. (2001). Distress in response to relationship infidelity: The roles of gender and attitudes about relationships. *Journal of Sex Research*, *38*(3), 185–190. <https://doi.org/10.1080/00224490109552087>
- Clark, A. P. (2006). Are the correlates of sociosexuality different for men and women? *Personality and Individual Differences*, *41*, 1321–1327. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.05.006>
- Čolović, P., Smederevac, S., & Mitrović, D. (2014). Velikih pet plus dva: validacija skraćene verzije. [«Big Five Plus Two» questionnaire: Validation of a short version.] *Primenjena psihologija*, *7*, 227–254. <https://doi.org/10.19090/pp.2014.3-1.255-276>
- Costa, P. T., Fagan, P. J., Piedmont, R. L., Ponticas, Y., & Wise, T. N. (1992). The five-factor model of personality and sexual functioning in outpatient men and women. *Psychiatric Medicine*, *10*(2), 199–215.
- Dinić, B., & Knežević, G. (2008). Dimenzije seksualnog ponašanja. *Primenjena psihologija*, *1*, 161–186. <https://doi.org/10.2298/PSI0903357D>
- Eagly, A. H., & Wood, W. (1999). The origins of sex differences in human behavior: Evolved dispositions versus social roles. *American Psychologist*, *54*(6), 408–423. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.6.408>
- Ellis, L., Hershberger, S., Field, E., Wersinger, S., Pellis, S., Geary, D., Palmer, C., Hoyenga, K., Hetsroni, A., & Karadi, K. (2008). *Sex Differences: Summarizing More than a Century of Scientific Research*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203838051> eBook ISBN 9780203838051
- Heaven, P. C. L., Fitzpatrick, J., Craig, F. L., Kelly, P., & Seber, G. (2000). Five personality factors and sex: preliminary findings. *Personality and Individual Differences*, *28*(6), 1133–1141. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(99\)00163-4](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(99)00163-4)
- Hendrick, S. S., & Hendrick, C. (1987). Multidimensionality of sexual attitudes. *The Journal of Sex Research*, *23*(4), 502–526. <https://doi.org/10.1080/00224498709551387>

- Hendrick, S. S., & Hendrick, C. (1995). Gender differences and similarities in sex and love attitudes. *Personal Relationships*, 2(1), 55–65. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.1995.tb00077.x>
- Hendrick, C., Hendrick, S. S. & Reich, D. A. (2006). The Brief Sexual Attitudes Scale. *The Journal of Sex Research*, 43(1), 76–86. <https://doi.org/10.1080/00224490609552301>
- Hendrick, S., Hendrick, C., Slapion-Foote, M. J., & Foote, F. H. (1985). Gender differences in sexual attitudes. *Journal of Personal and Social Psychology*, 48(6), 1630–1642. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.48.6.1630>
- Hoyle, R. H., Fejfar, M. C., & Miller, J. D. (2000). Personality and sexual risk taking: A quantitative review. *Journal of Personality*, 68(6), 1203–1231. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00132>
- IBM Corp. Released. (2016). *IBM SPSS Statistics for Windows, Version 24.0*. IBM Corp.
- Lameiras Fernandez, M., & Rodriguez Castro, Y. (2003). The Big Five and sexual attitudes in Spanish students. *Social Behavior and Personality*, 31(4), 357–362. <https://doi.org/10.2224/sbp.2003.31.4.357>
- LeGall, A., Mullet, E., & Riviere-Shafiqhi, S. (2002). Age, religious beliefs, and sexual attitudes. *The Journal of Sex Research*, 39(3), 207–216. <https://doi.org/10.1080/00224490209552143>
- Lippa, R. A. (2009). Sex differences in sex drive, sociosexuality, and height across 53 nations: Testing evolutionary and social structural theories. *Archives of Sexual Behavior*, 38(5), 631–651. <https://doi.org/10.1007/s10508-007-9242-8>
- Meston, C. M., & Buss, D. M. (2007). Why Humans Have Sex. *Archives of Sexual Behavior*, 36(4), 477–507. <https://doi.org/10.1007/s10508-007-9175-2>
- Oliver, M. B., & Hyde, J. S. (1993). Gender differences in sexuality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 114(1), 29–51. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.114.1.29>
- Ostovich, J. M., & Sabini, J. (2004). How are sociosexuality, sex drive, and lifetime number of sexual partners related? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(10), 1255–1266. <https://doi.org/10.1177/0146167204264754>
- Penke, L., & Asendorpf, J. B. (2008). Beyond global sociosexual orientations: A more differentiated look at sociosexuality and its effects on courtship and romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(5), 1113–1135. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.5.1113>
- Petersen, J. L., & Hyde, J. S. (2010). A meta-analytic review of research on gender differences in sexuality, 1993–2007. *Psychological Bulletin*, 136(1), 21–38.
- Reise, S. P., & Wright, T. M. (1996). Personality traits, Cluster B personality disorders, and sociosexuality. *Journal of Research in Personality*, 30, 128–136. <https://doi.org/10.1006/jrpe.1996.0009>
- Schenk, J., & Pfrang, H. (1986). Extraversion, neuroticism, and sexual behavior: Interrelationships in a sample of young men. *Archives of Sexual Behavior*, 15(6), 449–455. <https://doi.org/10.1007/BF01542309>

- Schmitt, D. P. (2003). Universal sex differences in the desire for sexual variety: Tests from 52 nations, 6 continents, and 13 islands. *Journal of Personality and Social Psychology, 85*(1), 85–104. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.1.85>
- Schmitt, D. P. (2005). Sociosexuality from Argentina to Zimbabwe: A 48–nation study of sex, culture, and strategies of human mating. *Behavioral and Brain Sciences, 28*(2), 247–311. <https://doi.org/10.1017/S0140525X05000051>
- Shafer, A. B. (2001). The big five and sexuality trait terms as predictors of relationships and sex. *Journal of Research in Personality, 35*(3), 313–338. <https://doi.org/10.1006/jrpe.2000.2316>
- Sheather, S. (2009). *A modern approach to regression with R*. Springer Science & Business Media.
- Simpson, J. A., & Gangestad, S. W. (1991a). Individual differences in sociosexuality: Evidence for convergent and discriminant validity. *Journal of Personality and Social Psychology, 60*(6), 870–883. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.6.870>
- Simpson, J. A., & Gangestad, S. W. (1991b). Personality and sexuality: Empirical relations and an integrative theoretical model. In K. McKinney & S. Sprecher (Eds.), *Sexuality in close relationships* (pp. 71–92). Lawrence Erlbaum
- Smederevac, S., Mitrović, D., & Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva: Primena i interpretacija [Big Five Plus Two: Manual for administration and interpretation]*. Centar za primenjenu psihologiju.
- Sprecher, S., Treger, S., & Sakaluk, J. K. (2013). Premarital sexual standards and sociosexuality: Gender, ethnicity, and cohort differences. *Archives of Sexual Behavior, 42*(8), 1395–1405. <https://doi.org/10.1007/s10508-013-0145-6>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics, 6th ed.* Pearson.
- Wells, B. E., & Twenge, J. M. (2005). Changes in young people's sexual behavior and attitudes, 1943–1999: A cross-temporal meta-analysis. *Review of General Psychology, 9*(3), 249–261. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.9.3.249>
- Yost, M. R., & Zurbriggen, E. L. (2006). Gender Differences in the Enactment of Sociosexuality: An Examination of Implicit Social Motives, Sexual Fantasies, Coercive Sexual Attitudes, and Aggressive Sexual Behavior. *The Journal of Sex Research, 43*, 163–173. <https://doi.org/10.1080/00224490609552311>

**Aleksandra
Trogrlić
Milan Oljača
Dušanka Mitrović
Ninoslava Marčeta**

Odsek za
psihologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom
Sadu

POL, SOCIOSEKSUALNA ORIJENTACIJA I OSOBINE LIČNOSTI KAO PREDIKTORI STAVOVA PREMA SEKSU

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je ispitati relacije između pola, osobina ličnosti i bihejvioralne komponente socioseksualne orijentacije s jedne strane, i četiri dimenzije stavova prema seksualnom ponašanju s druge strane. Ispitanici koji su učestvovali u ovom istraživanju ($N = 266$, 62,4% žena, starosti između 18 i 53 godine, $M = 24,7$, $SD = 4,67$) popunili su upitnike namenjene samoproceni socioseksualne orijentacije (SOI), stavova prema seksu (BSAS) i bazičnih osobina ličnosti (Velikih pet plus dva - kratka verzija; VP + 2). Rezultati ukazuju na vrlo skroman doprinos pola pri predviđanju stavova prema seksu, koji su na adekvatniji način objašnjeni socioseksualnošću. Pokazani su mali doprinosi otvorenosti predikciji instrumentalnosti, ekstraverzije predikciji bliskosti i neuroticizma predikciji permisivnosti, dok socioseksualna orijentacija predviđa sve pomenute dimenzije stavova prema seksu. Rezultati ovog istraživanja takođe ukazuju da je instrumentalni odnos prema seksu povezan sa efektom interakcije između neuroticizma i pola, kao i pozitivne valence i pola. U oba slučaja relacija je pozitivna kod muškaraca, a negativna kod žena.

Cljučne reči: osobine ličnosti, polne razlike, socioseksualna orijentacija, stavovi prema seksu

Jovana Jestrović¹ Centar za podršku
ranom razvoju
i porodičnim
odnosima
Harmonija, Novi Sad**Ivana Mihić**Odsek za
psihologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom
Sadu**SOCIJALNA PODRŠKA I STRES POVODOM
NEPLODNOSTI²: ZNAČAJNOST RAZLIČITIH
IZVORA PODRŠKE³**

Rezultati ranije sprovedenih istraživanja ukazuju na značaj socijalne podrške za kvalitet života pojedinca. Socijalna podrška izdvaja se kao jedan od najvažnijih protektivnih faktora u procesu suočavanja sa brojnim životnim krizama, od kojih je jedna i neplodnost. U cilju ispitivanja značajnosti dobijene socijalne podrške od strane prijatelja, porodice i značajne osobe u percepciji stresa povodom neplodnosti, ispitano je 312 žena, starosti od 21 do 48 godina, koje se suočavaju sa neplodnošću. Na ispitanicama je primenjena Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške i Upitnik problema sa plodnošću. Ispitanice socijalnu podršku koju primaju od najbližijih procenjuju veoma zastupljenom, pri čemu se pokazalo da ispitanice najviše zastupljenom procenjuju podršku od značajne osobe, zatim porodice i na kraju prijatelja. Uzimajući u obzir dužinu suočavanja sa problemom, odnosno grupu u kojoj se ispitanice nalaze, dobijene su značajne razlike u percepciji podrške od strane porodice i prijatelja, ali ne i partnera. Nadalje, bez obzira na najveću zastupljenost podrške od strane partnera, primenom regresione analize dobijeno je da smanjenju percipiranog stresa povodom neplodnosti u značajnoj meri doprinose podrška od strane prijatelja i porodice, dok se ova vrsta podrške od strane značajne osobe nije pokazala značajnim prediktorom, izuzev u domenu stresa koji se odnosi na partnerski odnos. Dobijeni nalazi ukazuju na značaj edukovanja

¹ Adresa autora:
jovannajestrovic@gmail.com

Primljeno: 06. 03. 2020.

Primljena korekcija:

25. 05. 2020.

Prihvaćeno za štampu:

01. 06. 2020.

² Prema kliničkoj definiciji, sterilitet podrazumeva biološku nemogućnost začeća i ostvarivanja potomstva nakon najmanje godinu dana redovnih seksualnih odnosa, bez korišćenja kontraceptivnih sredstava, dok se neplodnost odnosi na nemogućnost iznošenja trudnoće do kraja (Zegers-Hochschild et al., 2009). S obzirom na to da je polovina ispitanica iz sprovedenog istraživanja nekad ostvarila trudnoću, ali ne i iznela do kraja, termin koji će biti korišćen je neplodnost.

³ Rad je nastao u okviru projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“ (179022) koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a čiji je nosilac Filozofski fakultet, Novi Sad.

šire populacije o problemu neplodnosti i načinima pružanja podrške ovim parovima, kao i rad sa pojedincima i parovima na razvijanju strategija za traženje podrške od bliskih ljudi.

Ključne reči: neplodnost, partner, porodica, prijatelji, socijalna podrška

Uvod

Socijalna podrška definiše se kao percepcija pojedinca o dostupnosti osobe od poverenja i postojanju ponašanja koja uključuju brigu od strane drugih ljudi, najčešće od strane partnera, porodice ili prijatelja (Walen & Lachman, 2000). Kao takva, socijalna podrška može redukovati negativne uticaje brojnih životnih stresora na pojedinca (Schwarzer & Knoll, 2007). Pored značaja u prevladavanju brojnih drugih životnih stresora, socijalna podrška predstavlja kritičnu komponentu u procesu prilagođavanja na stres povodom neplodnosti, naročito kod žena, s obzirom na to da su one te koje o problemu neplodnosti sa drugim ljudima ipak govore u većoj meri u odnosu na muškarce (Slade et al., 2007).

U društvu u kom je fertilitet normativ i u kom se podrazumeva da će se svi parovi reprodukovati i imati potomstvo, oni koji ne mogu da se ostvare u roditeljskoj ulozi često osećaju sramotu povodom svoje dijagnoze, što dovodi do toga da se kod njih razvija ideja o tome kako je bolje kriti sve što je povezano sa ovim problemom. Ponašajući se na ovaj način, želeći da zaštite sebe i partnera, ovi parovi se, paradoksalno, susreću sa nemogućnošću dobijanja adekvatne socijalne podrške (Abraham, 2019). S obzirom na to da je neplodnost kriza koja pogađa pojedinca, ali i par (Burns & Covington, 2006), osnovna ideja socijalne podrške uključuje partnere kao primarni izvor podrške jedno drugome (Kroemeke & Kubicka, 2018). U skladu sa navedenim, rezultati sprovedenih istraživanja potvrđuju da su žene u nošenju sa problemom neplodnosti okrenute svojim muževima. Ipak, prema rezultatima istraživanja, žene o problemu neplodnosti i emocijama koje se javljaju razgovaraju isključivo sa svojim muževima, što ih, bez obzira na značajnost postojanja podrške među partnerima, sa druge strane dovodi do izostanka adekvatnog sistema podrške u nošenju sa problemom (Woods et al., 1991). U tradicionalnim društvima, u koje spada i naše društvo, makar kada se govori o temi porodice i roditeljstva, parovi koji se suočavaju sa neplodnošću mogu se osećati izolovano. Osećaj izolovanosti može se objasniti izostankom iskustava koje mogu deliti sa prijateljima i porodicama porekla, što neretko dovodi do izbegavanja određenih aktivnosti od strane para, posebno onih aktivnosti koje uključuju decu (Peterson et al., 2012). Posledice suočavanja sa ovim problemom, koje se kreću od emocionalnih i psiholoških problema, do socijalne stigme, u društvu u kom je i dalje osnovna uloga žene da bude majka (Kričković Pele i Beker, 2014), iako se odražavaju na funkcionisanje oba člana para, i dalje u većoj meri pogađaju žene (Saleem et al., 2019). Iako rezultati istraživanja ukazuju na to da je usamljenost i kod muškaraca i kod žena koji se suočavaju sa neplodnošću viša nego na normativnom uzorku (Knight et al., 1988), usamljenost kod žena sa ovim problemom je izraženija nego kod muškaraca i obrnuto je proporcionalna percipiranoj socijalnoj podršci (Jirka et al., 1996). Usled izostanka postojanja bliskih osoba sa kojima mogu podeliti osećanja i razmišljanja o problemu sa kojim se suočavaju, te osećaja socijalne izolovanosti, povećava se vulnerabilnost i

javljaju se problemi u domenu mentalnog zdravlja. U tom smislu, dobijeni nalazi ukazuju na značaj postojanja socijalne podrške kao protektivnog faktora u procesu nošenja sa stresom povodom neplodnosti (Saleem et al., 2019). Prema rezultatima ranije sprovedenih istraživanja uloga socijalne podrške ogleda se u redukovanju osećanja izolovanosti kod ljudi koji se suočavaju sa neplodnošću (Martins et al., 2011), smanjenju stresa povodom neplodnosti (Hinton et al., 2010), a ističu i ulogu socijalne podrške kao protektivnog mehanizma u odnosu između stresa povodom neplodnosti i simptoma koji se manifestuju u domenu fizičkog (Welbourne et al., 2009) i mentalnog zdravlja (Martins et al., 2011; Saleem et al., 2019). Pored navedenog, efekat socijalne podrške nije vidljiv samo u smanjenju potencijalnih negativnih efekata koji se mogu javiti kao posledica suočavanja sa neplodnošću - o značaju postojanja adekvatne socijalne podrške govore i istraživanja u kojima se ona izdvaja kao važan faktor za postraumatski rast (Yu et al., 2014). Nadalje, osim dokazanog pozitivnog efekta u vidu niže procenjene depresivnosti i višeg nivoa životne svrhe kod žena koje se suočavaju sa ovom krizom, muževi žena koje socijalnu podršku percipiraju zastupljenijom govore o nižim nivoima depresivnosti, dok ženin nivo depresivnosti nije povezan sa nivoom podrške koju percipira njen suprug (Kroemeke & Kubicka, 2018). Upravo navedeni nalaz govori o značaju ispitivanja primljene socijalne podrške kod žena koje se suočavaju sa problemom neplodnosti, budući da, osim toga što predstavlja značajan faktor u očuvanju svog mentalnog zdravlja, primljena socijalna podrška pozitivno doprinosi i mentalnom zdravlju njihovih partnera. Dobijeni nalazi mogu se objasniti činjenicom da su žene te koje ostvaruju više benefita od socijalne podrške. Žene su te koje više brinu o drugima i očekuju da drugi brinu o njima, te i u kontekstu neplodnosti njihova potreba za podrškom raste sa dužinom suočavanja (Jirka et al., 1996). Nadalje, kako su žene sklonije oslanjanju na socijalnu podršku kao vid suočavanja sa stresom, rezultati istraživanja pokazuju da su žene te koje procenjuju da je prisutnija socijalna podrška i pozitivne interakcije sa okolinom, nego što to procenjuju muškarci (Gerrity, 2001), dok je u nekim studijama i pokazano da percipirana socijalna podrška raste sa dužinom suočavanja sa problemom, tj. trajanjem braka (Ekinci et al., 2017). Takođe, s obzirom na to da muškarci svoju ulogu definišu više instrumentalno, više blagostanje i generalno bolje mentalno zdravlje kod muškaraca, može se objasniti zadovoljstvom koje osećaju povodom pružanja podrške svojim suprugama, koju one percipiraju značajnom (Kroemeke & Kubicka, 2018).

Istraživanja pokazuju da se žene bolje prilagođavaju na stres povodom neplodnosti ukoliko percipiraju dostupnom podršku iz različitih resursa, kao što je podrška od strane porodice ili prijatelja (Martins et al., 2011). Nadalje, pored pozitivnih efekata koje ostvaruje visoka zastupljenost socijalne podrške, neke studije ukazuju na to da se u maloj meri zastupljena podrška od strane porodice pokazala prediktorom završetka tretmana posle godinu dana, kako kod muškaraca, tako i kod žena (Vassard et al., 2012). U nekim drugim istraživanjima podrška porodice izdvaja se kao značajan faktor na ženskom,

ali ne i na muškom uzorku (Martins et al., 2014), što se može objasniti većom emocionalnom involviranošću žena u porodicu porekla, te većom potrebom i traženjem podrške, nego što je to slučaj kod muškaraca (Cousineau & Domar, 2007). Rezultati nekih istraživanja ukazuju na izostanak značajnosti podrške prijatelja u snižavanju globalnog stresa povodom neplodnosti, ali se ovaj vid podrške i dalje pokazuje značajnim uzimajući u obzir pojedinačne aspekte stresa, pa tako ostvaruje značajan indirektni efekat na socijalni stres povodom neplodnosti (Martins et al., 2014). Izostanak značajnosti ove vrste podrške može se objasniti činjenicom da se radi o iskustvu sa kojim se ne susreću svi parovi, što dovodi do toga da oni koji se suočavaju sa neplodnošću podršku prijatelja koji nemaju problem sa začećem mogu smatrati neadekvatnom (Slade et al., 2007).

Pored podrške porodice i prijatelja, značajnom se ističe i podrška partnera, koja je u negativnoj korelaciji sa stresom, pa tako oni koji imaju doživljaj da ih partner više podržava doživljavaju stres nižim (Matsubayashi et al., 2004; Ying et al., 2015), a u nekim istraživanjima se ovaj faktor izdvaja najznačajnijim prediktorom, značajnijim od podrške od strane proširene porodice (Martins et al., 2014). Navedeni rezultat nije iznenađujuć, budući da se bračni odnos posmatra kao jedan od primarnih izvora podrške prilikom suočavanja sa stresom (Walen & Lachman, 2000). Osim pozitivnih efekata na pojedinca, u istraživanju sprovedenom u našoj zemlji dobijena je pozitivna povezanost percipirane podrške od strane partnera sa procenjenom bračnom funkcionalnošću (Jestrović i sar., 2016).

U definisanju problema istraživanja ključnu ulogu su imali rezultati prethodnih studija o postojanju protektivne uloge socijalne podrške koja dolazi iz različitih resursa kod žena koje se suočavaju sa neplodnošću (Hinton et al., 2010; Martins et al., 2011; Welbourne et al., 2009), kao i oni koji ukazuju na udeo podrške percipirane od strane žena u mentalnom zdravlju njihovih partnera (Kroemeke & Kubicka, 2018). U skladu sa tim, osnovni problem sprovedenog istraživanja odnosi se na ispitivanje uloge koju socijalna podrška od porodice, prijatelja i značajne osobe ima u percepciji globalnog stresa kod žena koje se suočavaju sa neplodnošću, kao i njegovih specifičnih domena. Pored toga, u istraživanju je ispitano i da li postoje razlike u percipiranoj socijalnoj podršci s obzirom na pripadnost ispitanica jednoj od tri grupe formirane na osnovu dužine suočavanja sa problemom (Ekinci et al., 2017), kao i s obzirom na to da li je nosilac dijagnoze ispitanica, njen suprug, oboje ili dijagnoza nije definisana, pa je uzrok neplodnosti nepoznat. Budući da su žene koje se suočavaju sa neplodnošću generalno sklonije traženju socijalne podrške od svojih partnera (Cousineau & Domar, 2007), u izostanku studija koje uključuju navedeni faktor, autore je zanimalo da li postoje razlike u percepciji podrške u zavisnosti od toga ko je nosilac tretmana.

Na značajnost sprovedenog istraživanja ukazuje i činjenica da, bez obzira na prepoznavanje značaja i rast broja istraživanja koja se bave psihološkim aspektima neplodnosti, u Srbiji i dalje ne postoji istraživanje koje se bavi

značajnošću socijalne podrške u procesu suočavanja sa ovom krizom. Nadalje, izučavanje socijalne podrške značajno je i u kontekstu podatka da se svaki šesti par u našoj zemlji suočava sa neplodnošću, što ukazuje na to da vrlo verovatno svaki građanin naše zemlje u svom okruženju ima makar jednu osobu koja ima teškoće sa začecem, što pred njega stavlja izazov pružanja adekvatne socijalne podrške istoj.

Metod

Uzorak i procedura

U istraživanju je učestovalo 312 žena, starosti od 21 do 48 godina ($M = 35.11$; $SD = 5.51$). Uslov za učešće u istraživanju bio je da nemaju dece, tj. da se suočavaju sa primarnim infertilitetom. Ispitanice su u braku od 0 do 25 godina ($M = 7.64$; $SD = 4.44$), dok u proseku nešto više od 5 godina pokušavaju da ostvare potomstvo ($M = 5.23$; $SD = 4.08$). Ispitanice su na osnovu dužine suočavanja sa neplodnošću (pitanja „*Od kada pokušavate da imate decu?*“ i „*Kada ste saznali da imate teškoće vezane za ostvarivanje roditeljske uloge?*“) podeljene u tri grupe i to tako da su u prvu grupu svrstane one koje se suočavaju sa problemom od 0 do 2 godine, u drugu grupu one koje se suočavaju sa problemom od 2 do 5 godina i u treću grupu one koje se suočavaju sa problemom preko 5 godina (Gerrity, 2001). Na osnovu ovakve podele, od ukupnog broja ispitanica njih 75 svrstano je u prvu, 118 u drugu i 119 u treću grupu.

Na ispitanom uzorku najčešće je nosilac dijagnoze žena (32.7%), dok je otprilike u jednakom procentu nosilac dijagnoze muškarac (21.4%), oboje (23.6%) ili nije poznato (22.3%). Polovina ispitanica je nekada bila trudna, ali trudnoća nije izneta do kraja. Najveći broj ispitanica ima završenu visoku školu ili fakultet (57.3%), zatim srednju školu (32.7%), magistraturu ili doktorat (8.3%), dok najmanje njih ima završenu osnovnu školu (1.7%). Najveći procenat živi u većem gradu (54.2%), manjem gradu (32.1%) i najmanje na selu (13.8%). Procenat ispitanica koje svoje prihode procenjuju prosečnim je najveći i iznosi 75.6%, njih sledi 16% ispitanica koje imaju prihode iznad i 8.3% ispod proseka. Više od polovine ispitanica izjasnilo se da im je religija važna (64.3%), 18.8% nema stav prema religiji, dok za njih 16.9% religija nije važna.

Pre sprovođenja istraživanja dobijena je dozvola za istraživanje od strane Etičke komisije Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Nakon dobijanja dozvole uz pomoć Google forms platforme kreirana je baterija upitnika koja je podeljena u Facebook grupama koje za temu imaju razmenu iskustava povodom suočavanja sa neplodnošću. Pre pristupanja istraživanju, svaka od ispitanica dala je saglasnost za učešće, nakon čega su pristupile popunjavanju upitnika. U informisanoj saglasnosti naglašeno je da se istraživanje anonimno i da će podaci biti korišćeni isključivo u naučne svrhe. S obzirom da

je predmet istraživanja bila kriza sa kojom se ispitanice aktuelno suočavaju, ponuđeno im je da se obrate za psihološku podršku nekom od članova tima, što nijedna od ispitanica nije učinila.

Instrumenti

Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (Multidimensional Scale of Perceived Social Support; MPSS)

Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (MPSS; Zimet et al., 1988) je namenjena merenju percepcije adekvatnosti socijalne podrške od strane porodice, prijatelja i značajnih drugih. U istraživanjima sprovedenim u inostranstvu, koja su se bavila ispitivanjem percipirane socijalne podrške u kontekstu neplodnosti, skor na subskali koja se odnosi na podršku značajnih drugih uglavnom je uziman kao pokazatelj podrške od strane partnera (Martins et al., 2011), te je isto razumevanje primenjeno i prilikom interpretacije rezultata ovog istraživanja. U prilog tome dodatno ukazuje i podatak da većina žena u procesu suočavanja sa neplodnošću svog partnera vidi kao najvažniji izvor podrške (Kroemeke & Kubicka, 2018), na osnovu čega se može pretpostaviti da su i ispitanice koje su učestovale u ovom istraživanju odgovarajući na pitanja u okviru subskale koja se odnosi na podršku značajne osobe (npr. „U mom životu postoji posebna osoba kojoj je stalo do toga kako se ja osećam.“) zapravo procenjivale podršku partnera. Celokupna skala se sastoji od 12 ajtema uz koje je priložena sedmostepena Likertova skala (1 - u potpunosti se ne slažem; 7 - u potpunosti se slažem). Pouzdanost izražena Kronbahovim alfa koeficijentom u stranim istraživanjima kreće se od .81 do .94, u zavisnosti od subskale (Zimet et al., 1990). Pouzdanost celokupne skale u stranim istraživanjima iznosi .93 (Canty-Mitchel & Zimet, 2000), dok u sprovedenom istraživanju iznosi .94. Pouzdanost pojedinačnih subskala u sprovedenom istraživanju je visoka i to: porodica - .94; prijatelji - .94 i značajna osoba - .91.

Upitnik problema sa plodnošću (Fertility Problem Inventory; FPI)

Primenjeni upitnik (Fertility Problem Inventory, FPI; Newton et al., 1999) meri distres, uverenja i stavove u vezi sa neplodnošću. Osnovna prednost ovog upitnika ogleda se u njegovoj specifičnosti, s obzirom na to da su se neke od zamerki prethodno sprovedenim istraživanjima odnosile na nedovoljne specifičnosti instrumenata kojima je procenjivan nivo stresa kod ispitanika (Newton et al., 1999). Celokupan upitnik sastoji se od 46 ajtema koji mere nivo doživljenog stresa u vezi sa sterilitetom. Sastoji se od 5 subskala, a to su: Socijalni aspekt, Seksualni aspekt, Partnerski odnos, Potreba za roditeljstvom i Odbijanje života bez dece, uz koje je za odgovaranje priložena Likertova skala (1 - uopšte se ne slažem; 6 - u potpunosti se slažem). U sprovedenom

istraživanju korišćen je sumacioni skor, odnosno globalni nivo stresa, kao i njegovi specifični domeni. Na stranom uzorku pouzdanost instrumenta u celini je bila visoka i izražena kroz vrednost Kronbahovog alfa koeficijenta iznosila je .93 (Newton et al., 1999), a ista vrednost alfa koeficijenta dobijena je i u sprovedenom istraživanju. Pouzdanost pojedinačnih skala je takođe visoka i kreće se od .78 za Seksualni aspekt, do .87 za Potrebu za roditeljstvom.

Rezultati

Deskriptivni pokazatelji

Na sve tri subskale skale za merenje percipirane socijalne podrške ispitanice imaju visoke skorove, pri čemu socijalnu podršku od strane značajne osobe procenjuju najviše zastupljenom, zatim podršku od strane porodice, dok je najmanje zastupljena podrška prijatelja. Procenjeni nivo globalnog stresa povodom neplodnosti kreće se oko teorijske aritmetičke sredine, dok je stres najniži u domenu partnerskog odnosa, a najviši prosečan skor ispitanice imaju na subskali koja se odnosi na odbijanje života bez dece (Tabela 1).

Tabela 1

Deskriptivni pokazatelji za globalni stres povodom neplodnosti, njegove specifične aspekte i različite resurse socijalne podrške

	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Globalni stres povodom neplodnosti	1.30	5.15	3.26	0.85	0.00	-0.57
Socijalni aspekt	1.00	5.80	2.96	1.13	0.29	-0.67
Seksualni aspekt	1.00	5.75	2.73	1.13	0.39	-0.56
Partnerski odnos	1.00	5.60	2.37	1.03	0.90	0.33
Potreba za roditeljstvom	1.00	6.00	3.80	1.28	-0.23	-0.84
Odbijanje života bez dece	1.30	6.00	4.44	1.05	-0.78	0.07
Socijalna podrška – total	1.00	7.00	5.68	1.37	-1.42	1.64
Socijalna podrška – porodica	1.00	7.00	5.62	1.65	-1.20	0.45
Socijalna podrška – prijatelji	1.00	7.00	5.49	1.65	-1.22	0.69
Socijalna podrška – značajna osoba	1.00	7.00	5.93	1.50	-1.70	2.13

Napomena. *Min* – minimalna vrednost; *Max* – maksimalna vrednost, *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; *Sk* – mera zakošenosti distribucije; *Ku* – mera spljoštenosti distribucije.

Značajnost razlika u percepciji različitih izvora socijalne podrške testirana je t-testom za zavisne uzorke, pri čemu je potvrđeno postojanje značajnih razlika između podrške od strane bliske osobe i podrške od prijatelja i porodice,

dok u percipiranoj podršci između ova dva izvora nije dobijena značajna razlika (Tabela 2). Dobijeni nalazi ukazuju na to da žene podršku od strane partnera percipiraju značajno prisutnijom i u odnosu na podršku dobijenu od prijatelja i u odnosu na podršku porodice.

Tabela 2

Značajnost razlika među različitim izvorima podrške

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
porodica: prijatelji	309	.13	1.58	1.51	308	.13
porodica : značajna osoba	306	-.30	1.34	-3.94	305	.00
prijatelji : značajna osoba	306	-.44	1.31	-5.81	305	.00

Napomena. *N* – broj ispitanica; *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; *t* – vrednost t-testa za zavisne uzorke; *df* – stepeni slobode; *p* – nivo značajnosti.

Značajnost faktora nosioca dijagnoze i dužine suočavanja sa neplodnošću u percipiranoj socijalnoj podršci

Primenom analize varijanse testirana je značajnost faktora koji se odnosi na nosioca dijagnoze unutar para u percepciji podrške od strane porodice, prijatelja i partnera. Dobijeni nalazi ukazuju da ovaj faktor nije značajan ni u slučaju podrške od strane porodice, $F(3,306) = .70$; $p = .55$, prijatelja, $F(3,306) = .32$; $p = .81$, ni značajne osobe, $F(3,303) = .16$; $p = .93$. Dakle, razlike u percipiranoj podršci iz sva tri ispitivana domena ne postoje, bez obzira na to da li je nosilac dijagnoze ispitanica, njen suprug, oboje ili nije poznato.

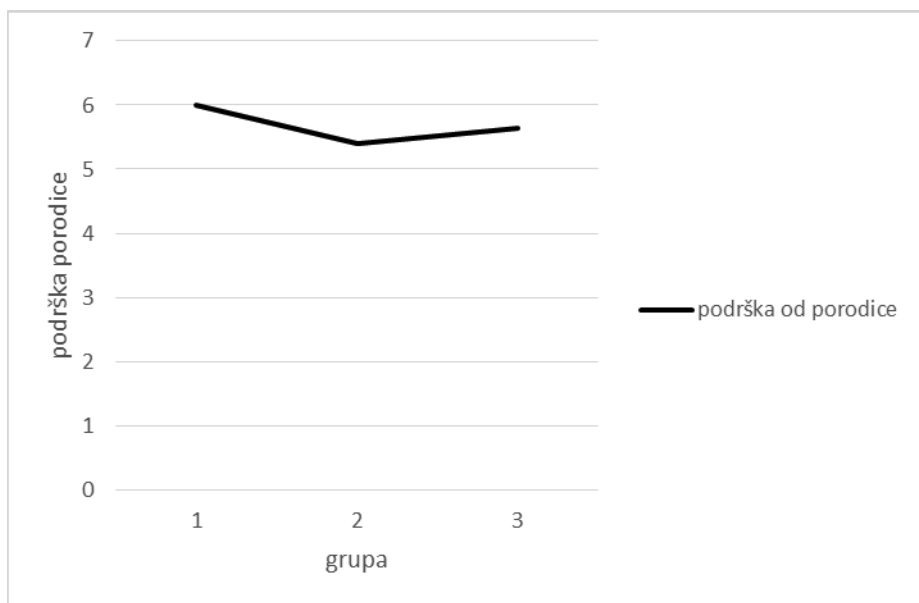
Ispitujući efekat grupe u kojoj se ispitanice nalaze (svrstane po dužini suočavanja sa problemom) značajne razlike se dobijaju u percepciji podrške od strane porodice i prijatelja, ali ne i u percepciji podrške od strane partnera (Tabela 3). Razlike dobijene u domenu podrške od strane porodice prikazane su na Grafiku 1, dok su razlike u domenu podrške od strane prijatelja prikazane na Grafiku 2. U slučaju oba resursa podrške, ona je najviša kod prve grupe ispitanica, najniža je u drugoj grupi, dok je prisutan blagi porast u trećoj grupi u odnosu na drugu, ali i dalje nije jednako visoko procenjivana kao u slučaju ispitanica koje se najkraće suočavaju sa problemom, svrstanih u prvu grupu. Takođe, u slučaju podrške prijatelja, ispitanice iz treće grupe ostvaruju zaneamljivo više skorove u odnosu na one iz druge.

Tabela 3

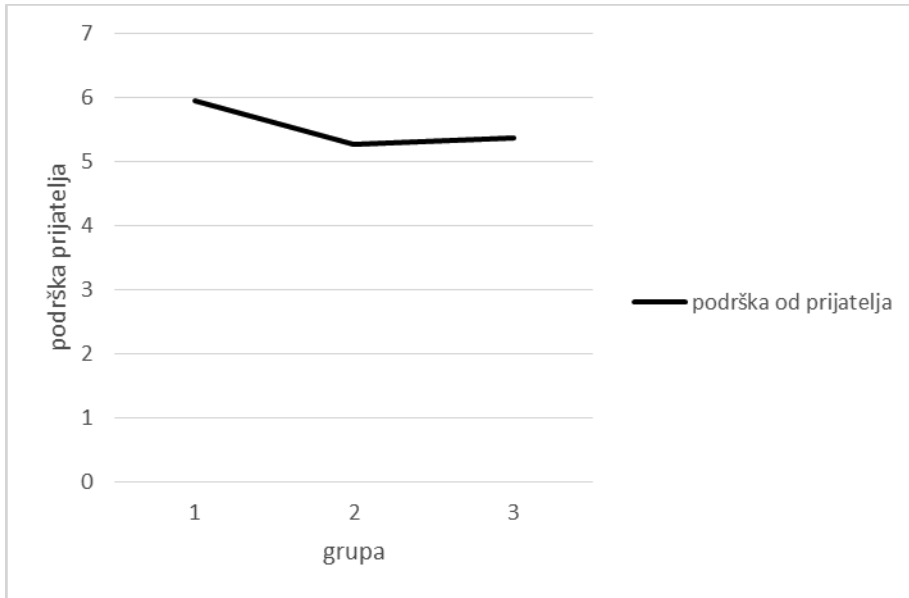
Značajnost pripadanja određenoj grupi za percepciju podrške

		Suma kvadrata	<i>df</i>	Prosek kvadrata	<i>F</i>	<i>p</i>
porodica	Između grupa	17.05	2	8.53		
	Unutar grupa	824.67	307	2.69	3.17	.04
	Total	841.72	309			
prijatelji	Između grupa	23.59	2	11.79		
	Unutar grupa	835.68	307	2.72	4.33	.01
	Total	859.67	309			

Napomena. *df* – stepeni slobode; *F* – vrednost F-testa, *p* – nivo značajnosti.

Grafik 1. Razlike među grupama žena koje se suočavaju sa neplodnošću u percipiranoj podršci od strane porodice

Grafik 2. Razlike među grupama žena koje se suočavaju sa neplodnošću u percipiranoj podršci od strane prijatelja

Značajnost različitih izvora podrške u percepciji stresa povodom neplodnosti

Da bi se ispitala značajnost različitih izvora podrške u percepciji globalnog stresa povodom neplodnosti, primenjena je višestruka regresiona analiza. Prema dobijenim rezultatima, testirani model je značajan, $F(3, 286) = 16.31$, $p < .01$, a 14% varijanse stresa povodom neplodnosti se može objasniti percipiranom socijalnom podrškom iz različitih izvora.

Od varijabli iz prediktorskog skupa, značajnim se izdvajaju podrška prijatelja (kao najznačajnija) i podrška porodice, i to u negativnom smeru, dok podrška značajne osobe ne daje značajan doprinos predviđanju kriterijumske varijable, odnosno globalnog stresa povodom neplodnosti (Tabela 4). Dobijeni nalazi govore u prilog tome da, što ispitanice podršku dobijenu od prijatelja i porodice procenjuju većom, to će stres povodom neplodnosti procenjivati manje zastupljenim.

Tabela 4

Značajnost doprinosa različitih izvora podrške u objašnjenju stresa povodom neplodnosti

	β	t	p
Porodica	-.17	-2.46	.00
Prijatelji	-.21	-2.90	.00
Značajna osoba	-.06	-0.74	.46

Napomena. β – parcijalni doprinos prediktora; t – vrednost t-testa; p – nivo značajnosti.

Testirajući značajnost modela u kontekstu specifičnih aspekata stresa, rezultati ukazuju na to da je model značajan u predviđanju svih aspekata stresa, odnosno da se određeni procenat njegovih različitih aspekata može objasniti preko percipirane socijalne podrške iz različitih domena (Tabela 5).

Tabela 5

Pokazatelji relevantni za značajnost modela u predikciji različitih aspekata stresa kod žena koje se suočavaju sa neplodnošću

	R^2	F	p
Socijalni aspekt	.21	25.91	.00
Seksualni aspekt	.14	16.53	.00
Partnerski odnos	.15	17.85	.00
Potreba za roditeljstvom	.03	3.07	.03
Odbijanje života bez dece	.03	3.16	.03

Napomena. R^2 – koeficijent multiple determinacije; F – vrednost F-testa; p – nivo značajnosti.

Posmatrajući značajnost pojedinačnih aspekata socijalne podrške, u predikciji socijalnog aspekta stresa značajnim se izdvajaju podrška porodice, $\beta = -.24$; $t = -3.48$; $p < .01$, i podrška prijatelja, $\beta = -.37$; $t = -5.22$; $p < .01$, i to tako da, što je ispitanice percipiraju višom, to je socijalni aspekt stresa povodom neplodnosti niži. Iste subskale izdvajaju se značajnim i u proceni seksualnog aspekta stresa (porodica: $\beta = -.22$; $t = -3.18$; $p < .01$; prijatelji: $\beta = -.17$; $t = -2.35$; $p < .05$), takođe u negativnom smeru. U predikciji stresa iz domena partnerskog odnosa značajnim se izdvajaju podrška značajne osobe, $\beta = -.27$; $t = -3.41$; $p < .01$, i porodice, $\beta = -.17$; $t = -2.47$; $p < .05$, pri čemu ispitanice koje ovu podršku percipiraju višom, stres u ovom domenu percipiraju manje izraženim. Iako je model značajan u celini, nijedna od njegovih pojedinačnih dimenzija se nije pokazala značajnim u predikciji potrebe za roditeljstvom i odbijanja života bez dece, a osvrnuvši se na rezultate prikazane u Tabeli 5, vidi se da je procenat objašnjenje varijanse kriterijuma i u jednom i u drugom slučaju veoma nizak i iznosi svega 3%.

Diskusija

Budući da neplodnost predstavlja stres koji pogađa pojedinca i funkcionisanje unutar para (Burns & Covington, 2006), te porodici onemogućava prelazak u narednu razvojnu fazu (Daly & Kerry, 1999), na putu suočavanja sa njome ovi parovi se susreću sa brojnim negativnim emocijama visokog intenziteta, koje se svakodnevno smenjuju (Alesi, 2005). U stranim istraživanjima pokazano je da u ovom procesu suočavanja sa krizom značajnu ulogu ostvaruje socijalna podrška (npr. Martins et al., 2014). S obzirom na postojanje velikog broja parova koji se suočavaju sa ovim problemom u našoj zemlji i činjenicu da efekti socijalne podrške iz različitih izvora do sada nisu ispitivani (ispitivani su samo efekti podrške partnera na bračno funkcionisanje – Jestrović i sar., 2016), u radu prikazano istraživanje sprovedeno je sa ciljem ispitivanja značajnosti percipirane socijalne podrške od strane porodice, prijatelja i značajne osobe kao prediktora za procenu stresa povodom neplodnosti.

Ispitujući zastupljenost podrške iz različitih izvora, rezultati istraživanja su u skladu sa prethodno dobijenim visokim skorovima na socijalnoj podršci kod parova koji se suočavaju sa neplodnošću (Jirka et al., 1996). Na ispitanom uzorku žena najviše je zastupljena podrška značajne osobe, zatim porodice i na kraju prijatelja. Navedeni rezultat u skladu je sa rezultatima prethodnih istraživanja (Martins et al., 2011), a može se objasniti time da su žene neretko dominantno fokusirane na partnera i sa njim najviše razgovaraju o problemu (Woods et al., 1991), što dovodi do toga da ova vrsta podrške i bude ona koju percipiraju najzastupljenijom. Ispitanice izveštavaju o nešto nižoj zastupljenosti podrške od strane porodice, dok je podrška od prijatelja najmanje zastupljena. S obzirom na to da je u ovom istraživanju ispitan ženski uzorak, te da je neplodnost kriza koja u većoj meri menja socijalno funkcionisanje žena, nego što je to slučaj kod muškaraca (Leiblum, 1997), dobijeni nalazi se mogu time objasniti. Ipak, trebalo bi biti na oprezu sa tumačenjem rezultata budući da je i ovaj rezultat visok, te se ne radi o izostanku podrške od prijatelja (prosečna vrednost podrške dobijene od strane prijatelja je 5.5 na skali procene od 1 do 7). U istraživanjima iz drugih zemalja uočavaju se drugačiji rezultati – ispitivana mreža podrške se doživljava manje dostupnom među ispitanicama iz Portugala (Martins et al., 2011) i Pakistana (Saleem et al., 2019). Navedeni rezultat može biti ohrabrujući i ukazivati na postojanje dobre mreže podrške ovim parovima, sa jedne strane, dok bi sa druge strane trebalo biti obazriv sa donošenjem zaključaka budući da se radi o samoproceni, te postoji mogućnost da su ispitanice davale socijalno poželjne odgovore. Kulturna specifičnost našeg okruženja može biti očekivanje o većoj prisutnosti podrške od strane bliskih ljudi, pa samim tim i percipirana viša dostupnost ovih resursa podrške. Upravo zbog navedenog bi trebalo, kako u narednim istraživanjima, tako i u praksi, pratiti realnu funkcionalnost i dostupnost ove mreže podrške.

Rezultati koji ukazuju na izostanak razlika među ispitanicama u percipiranoj podršci iz bilo kog od ispitanih izvora s obzirom na to ko je nosilac dijag-

noze, mogu se razumeti kao da se neplodnost posmatra kao stres koji pogađa nivo para (Peterson et al., 2008) i da za suočavanje sa njim i za oslanjanje na dostupne resurse i podršku nije relevantno ko od partnera je nosilac dijagnoze (Greil et al., 2010). Ipak, kako bi se stekao potpuni uvid, neophodno bi bilo ispitati i muški deo uzorka. Dobijeni rezultati mogu se razumeti kao odraz posmatranja problema na dijadnom nivou, sa jedne strane, ali i posmatranja problema neplodnosti kao problema žene, u skladu sa i dalje dominantnim viđenjima u pojedinim društvima (Chan et al., 2006; Inhorn, 2003; Saleem et al., 2019). U skladu sa navedenim objašnjenjem je i rezultat koji ukazuje na to da je od svih aspekata stresa povodom neplodnosti najmanje zastupljen stres iz domena partnerskog odnosa. S obzirom na to da naša kultura spada u tradicionalne u kojima je i dalje osnovna uloga žene da bude majka (Kričković Pele i Beker, 2014), moguće da se zapravo radi o tome da žene ovaj problem i suočavanje sa njim preuzimaju na sebe, te ga drže izvan partnerskog odnosa. U prilog navedenom govori i podatak da su, iako je razlika u korist žena u domenu nosioca dijagnoze svega nekoliko procenata, žene te koje u više od polovine slučajeva iniciraju tretman, dok je procena žena da muškarci to rade u 1%, a procena muškaraca u 2% slučajeva (Hjelmstedt et al., 1999). S obzirom na to da se kod parova koji ulaze u proces vantelesne oplodnje medicinske intervencije odvijaju na ženinom telu, bez obzira na to ko je nosilac dijagnoze (Pasch & Christensen, 2000), kod žena se dodatno može povećati utisak da su one te koje imaju problem. Ipak, kako je podrška partnera na ispitanom uzorku visoko zastupljena, viša od ostala dva resursa, može se pretpostaviti da je u osnovi ovih rezultata posmatranje problema kao zajedničkog, dijadnog stresora koji pogađa funkcionisanje para i sa kojim se oni zajedno nose, bez obzira na to ko je nosilac dijagnoze.

Uzimajući u obzir grupu u kojoj se ispitanice nalaze, uočavaju se značajne razlike u percepciji podrške od prijatelja i porodice, ali ne i značajne osobe. Ukoliko pretpostavimo da je za većinu ispitanica značajna osoba partner, dobijeni nalazi su delimično očekivani, budući da su u skladu sa pretpostavkom o najvećoj usmerenosti partnera jedno na drugo i razgovaranju o problemu dominantno sa partnerom (Woods et al., 1991), i ukazuju na visoku prisutnost ove podrške, bez obzira na fazu tretmana. Sa druge strane, rezultati koji se odnose na podršku prijatelja i porodice su neočekivani. Iako je u nekim prethodnim studijama pokazano da socijalna podrška raste sa dužinom braka i suočavanja sa problemom (Ekinci et al., 2017), u sprovedenom istraživanju ispitanice iz prve grupe, odnosno one koje se sa problemom suočavaju najkraće, podršku od prijatelja i porodice percipiraju najzastupljenijom, značajno zastupljenijom od onih iz druge dve grupe, koje se bore sa neplodnošću duže od dve godine. Dobijeni nalazi potvrđuju pretpostavku o izolovanosti i otuđivanju parova od porodice porekla i prijatelja, usled osećanja različitosti (Peterson et al., 2012). Nadalje, dobijeni rezultati mogu biti tumačeni i u svetlu korišćenja različitih strategija prevladavanja u različitim momentima suočavanja sa ovim problemom. Sam početak suočavanja karakteriše reakcija šoka i neverice, koju sledi

rad na prihvatanju problema, što potencijalno dovodi do većeg oslanjanja na podršku bliskih ljudi, usled veće potrebe za emotivnom podrškom (Burns & Covington, 2006). Postoji mogućnost da su parovi nakon nekog perioda više posvećeni praktičnim aspektima problema i fokusirani na njegovo rešenje, odnosno tretman. Ovi rezultati svakako pozivaju na akciju u smislu isticanja značajnosti kontinuirane podrške, s obzirom na to da rezultati prethodnih studija ukazuju na povećanu potrebu za socijalnom podrškom sa dužinom suočavanja sa problemom (Jirka et al., 1996), a u ovom istraživanju dobijeni rezultati ukazuju da je ona najviše izražena u prvoj fazi tretmana. Svakako, za sticanje kompletnijeg uvida u trend percipirane socijalne podrške potrebno je sprovesti longitudinalnu studiju u kojoj bi se iste ispitanice pratile kroz različite faze suočavanja. U ovom slučaju, sprovođenjem transverznog istraživanja, zaključci ostaju na nivou postojanja ili izostanka razlika među ženama koje se nalaze u različitim grupama.

Ispitivanjem efekata koje socijalna podrška primljena iz različitih izvora ostvaruje na globalni stres povodom neplodnosti dobijaju se neočekivani rezultati. Naime, podrška od strane prijatelja i porodice pokazala se značajnom, dok to nije slučaj sa podrškom značajne osobe, što je u suprotnosti sa rezultatima prethodnih istraživanja koja govore o podršci partnera kao najznačajnijem resursu prilikom suočavanja sa neplodnošću, značajnijem od podrške porodice porekla (Martins et al., 2014). Ispitujući efekat percipirane podrške na specifične aspekte stresa povodom neplodnosti, podrška od strane porodice i prijatelja pokazala se značajnom i u predikciji socijalnog i seksualnog aspekta stresa povodom neplodnosti, dok se podrška od strane značajne osobe izdvaja značajnom samo u objašnjenju partnerskog odnosa. Dobijeni nalazi govore u prilog tome da je kod žena koje se suočavaju sa neplodnošću podrška od strane partnera značajna u smanjenju stresa povezanog sa partnerskim odnosom, ali ne i sa drugim domenima stresa. Rezultati istraživanja delimično su potvrdili polazne pretpostavke, u domenu značajnosti podrške prijatelja i porodice u proceni stresa iz domena socijalnog, dok su u suprotnosti sa rezultatima prethodnih istraživanja koja ukazuju na značaj podrške partnera ne samo za procenu stresa u partnerskom domenu, već i onog koji se odnosi na domen seksualnog funkcionisanja (Martins et al., 2011). Rezultati koji ukazuju na to da podrška od strane značajne osobe nije značajna u objašnjenju globalnog nivoa stresa povodom neplodnosti mogu biti tumačeni u svetlu generalno visokih skorova na podršci, te toga da je možda ovaj vid podrške onaj koji se nekako „podrazumeva“ od strane žena koje se suočavaju sa ovim problemom, budući da je neplodnost zapravo partnerski problem, a ne problem pojedinca (Burns & Covington, 2006). Na ispitanom uzorku najznačajnijom podrškom u predikciji globalnog stresa povodom neplodnosti pokazala se ona koju dobijaju od prijatelja, koja je, zapravo, najmanje zastupljena. Dobijeni nalaz u suprotnosti je sa rezultatima prethodnih studija, od kojih se u nekima ovaj resurs podrške čak ni ne pokazuje značajnim, ni kod muškaraca, ni kod žena (Martins et al., 2014). Potencijalno objašnjenje dobijenih rezultata može se tražiti u

činjenici da je na ispitanom uzorku ova podrška najmanje zastupljena, te kao takva najviše okupira pažnju ispitanica i ostvaruje najveći udeo u objašnjenju stresa. Podrška od strane porodice izdvaja se značajnom kako u predikciji globalnog nivoa stresa, tako i u njegovom socijalnom, seksualnom i partnerskom domenu. Značajnost podrške od strane porodice očekivana je i u skladu sa prethodnim studijama, čiji rezultati ukazuju na postojanje povezanosti i želje žena da o problemu neplodnosti razgovaraju sa svojom porodicom (Cousineau & Domar, 2007). Kao smernica za naredna istraživanja bilo bi važno ispitati ovaj efekat na muškarcima, budući da oni najčešće traže podršku u suočavanju sa problemom zajedno sa suprugama i ne ostvaruju tolike benefite od socijalne podrške koji su pronađeni kod žena (Peterson et al., 2006).

Praktične implikacije

Uzimajući u obzir činjenicu da je podrška od strane prijatelja najvažniji faktor u smanjenju stresa povodom neplodnosti, kao i to da se podrška porodice takođe pokazala značajnom, dobijaju se smernice za bavljenje ovim problemom na opštem nivou. Dobijeni nalazi govore u prilog potrebe za edukacijom opšte populacije o problemu neplodnosti, njegovoj zastupljenosti i načinima na koje svako može biti podrška ljudima koji se suočavaju sa ovim problemom. Na ovaj način pruža se mogućnost da parovi koji se suočavaju sa ovim problemom dobiju podršku od bliskih ljudi koju smatraju adekvatnom i koja će doprineti tome da stres povodom problema bude manje zastupljen, te tako doprineti kvalitetu njihovog mentalnog (Saleem et al., 2019), pa i fizičkog zdravlja (Welbourne et al., 2009). Sa druge strane, s obzirom da je važan segment dobijanja podrške koju procenjujemo korisnom zapravo traženje iste, dobijeni rezultati govore i o važnosti edukovanja parova koji se suočavaju sa neplodnošću o funkcionalnim načinima traženja podrške od bliskih ljudi. Navedeno je posebno značajno u kontekstu rezultata koji govore u prilog tome da žene koje su na početku suočavanja sa problemom podršku procenjuju najvišom, dok one koje se više od dve godine bore sa neplodnošću ovu podršku procenjuju značajno nižom. U tom smislu, važno je osvestiti značaj prisustva kontinuirane i adekvatne socijalne podrške, kako kod opšte populacije, tako i kod parova koji se suočavaju sa ovom krizom.

Nadalje, iako se nije pokazala značajnom u određenju generalnog stresa povodom neplodnosti, podrška od strane partnera značajna je za snižavanje stresa iz ovog domena, te je stoga važno sa parovima zajedno raditi i na učenju tehnika traženja i pružanja podrške unutar partnerskog odnosa. Osim toga, ovaj rezultat predstavlja značajnu smernicu i za stručnjake iz medicinskog konteksta koji rade sa parovima koji se suočavaju sa neplodnošću, tako da se što više trude da parove zajedno uključuju u čitav proces tretmana i neplodnost posmatraju kao problem para (Johnson & Johnson, 2009), budući da se podrška od strane partnera ogleda u razgovaranju o problemu, slušanju i ra-

zumevanju, ali i praćenju partnerke do klinike i uključenosti u tretman (Pasch & Christensen, 2000).

Reference

- Abraham, A. D. (2019). *Perceptions of social support in infertility* (Unpublished doctoral dissertation). Chestnut Hill College.
- Alesi, R. (2005). Infertility and its treatment: An emotional roller coaster. *Australian Family Physician, 34*(3), 135–138.
- Burns, L. H., & Covington, S. N. (2006). Psychology of infertility. In S. N. Covington & L. H. Burns (Eds.), *Infertility counseling: A comprehensive handbook for clinicians* (pp. 1–19). The Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511547263.003>
- Canty-Mitchell, J., & Zimet, G. D. (2000). Psychometric properties of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support in urban adolescents. *American Journal of Community Psychology, 28*(3), 391–400. <https://doi.org/10.1023/A:1005109522457>
- Chan, C. H. Y., Ng, E. H. Y., Chan, C. L. W., Ho, P. C., & Chan, T. H. Y. (2006). Effectiveness of psychosocial group intervention for reducing anxiety in women undergoing in vitro fertilization: A randomized controlled study. *Fertility and Sterility, 85*(2), 339–346. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2005.07.1310>
- Cousineau, T. M., & Domar, A. D. (2007). Psychological impact of infertility. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology, 21*(2), 293–308. <https://doi.org/10.1016/j.bpobgyn.2006.12.003>
- Daly, K. J., & Kerry, J. (1999). Crisis of Genealogy: Facing the Challenges of Infertility. In H. I. McCubbin, E. A. Thompson, A. I. Thompson, & J. Futrell (Eds.), *Dynamics of Resilient Families* (pp. 1–40). Sage Publications.
- Ekinci, F., Tuncel, B., Uzuner, A., Anđın, A. D., ořkun, D. M., Sakin, ., ıkman, M. S., & Őimřek, E. E. (2017). An evaluation of the psychosocial status of infertile women. *Southern Clinics of Istanbul Eurasia, 28*, 4–7. <https://doi.org/10.14744/scie.2017.83007>
- Gerrity, D. A. (2001). Five Medical Treatment Stages of Infertility: Implications for Counselors. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families, 9*(2), 140–150. <https://doi.org/10.1177/1066480701092008>
- Greil, A. L., Slauson-Blevins, K., & McQuillan, J. (2010). The experience of infertility: A review of recent literature. *Sociology of Health & Illness, 32*(1), 140–162. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2009.01213.x>
- Hinton, L., Kurinczuk, J. J., & Ziebland, S. (2010). Infertility; isolation and the Internet: A qualitative interview study. *Patient Education and Counseling, 81*(3), 436–441. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2010.09.023>
- Hjelmstedt, A., Andersson, L., Skoog-Svanberg, A., Bergh, T., Boivin, J., & Collins, A. (1999). Gender differences in psychological reactions to infertility

- among couples seeking IVF-and ICSI-treatment. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 78(1), 42–49. <https://doi.org/10.1034/j.1600-0412.1999.780110.x>
- Inhorn, M. C. (2000) Missing motherhood: Infertility, technology, and poverty in Egyptian women's lives. In H. Ragone & F. Widdance-Twine (Eds.), *Ideologies and technologies of motherhood* (pp. 139–168). Routledge.
- Jestrović, J., Mihić, I. i Radovanović, M. (2016). Tranzicija u roditeljstvo: razlike u kvalitetu braka parova koji su začeli prirodnim putem i onih koji su začeli vantelesnom oplodnjom. *Godišnjak za psihologiju*, 13(15), 55–69.
- Jirka, J., Schuett, S., & Foxall, M. J. (1996). Loneliness and social support in infertile couples. *Journal of Obstetric, Gynecologic, & Neonatal Nursing*, 25(1), 55–60. <https://doi.org/10.1111/j.1552-6909.1996.tb02513.x>
- Johnson, K. M., & Johnson, D. R. (2009). Partnered decisions? US couples and medical help-seeking for infertility. *Family Relations*, 58(4), 431–444. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2009.00564.x>
- Knight, R. G., Chisholm, B. J., Marsh, N. V., & Godfrey, H. P. (1988). Some normative, reliability, and factor analytic data for the revised UCLA Loneliness Scale. *Journal of Clinical Psychology*, 44(2), 203–206. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(198803\)44:2<203::AID-JCLP2270440218>3.0.CO;2-5](https://doi.org/10.1002/1097-4679(198803)44:2<203::AID-JCLP2270440218>3.0.CO;2-5)
- Kričković Pele, K. i Beker, K. (2014). Rodne i društvene kontroverze vantelesne oplodnje u Srbiji - diskriminacija žena koje nisu radale. *Temida*, 17(3), 49–68. <https://doi.org/10.2298/TEM1403049K>
- Kroemeke, A., & Kubicka, E. (2018). Positive and negative adjustment in couples undergoing infertility treatment: The impact of support exchange. *PLoS One*, 13(6), 1–12. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0200124>
- Leiblum, S. R. (1997). *Infertility psychological issues and counseling strategies*. Wiley.
- Martins, M. V., Peterson, B. D., Almeida, V. M., & Costa, M. E. (2011). Direct and indirect effects of perceived social support on women's infertility-related stress. *Human Reproduction*, 26(8), 2113–2121. <https://doi.org/10.1093/humrep/der157>
- Martins, M. V., Peterson, B. D., Almeida, V., Mesquita-Guimaraes, J., & Costa, M. E. (2014). Dyadic dynamics of perceived social support in couples facing infertility. *Human Reproduction*, 29(1), 83–89. <https://doi.org/10.1093/humrep/det403>
- Matsubayashi, H., Hosaka, T., Izumi, S., Suzuki, T., Kondo, A., & Makino, T. (2004). Increased depression and anxiety in infertile Japanese women resulting from lack of husband's support and feelings of stress. *General Hospital Psychiatry*, 26(5), 398–404. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2004.05.002>
- Newton, C. R., Sherard, W., & Glavac, I. (1999). The Fertility Problem Inventory: measuring perceived infertility-related stress. *Fertility and Sterility*, 72(1), 54–62. [https://doi.org/10.1016/S0015-0282\(99\)00164-8](https://doi.org/10.1016/S0015-0282(99)00164-8)
- Pasch, L. A., & Christensen, A. (2000). Couples facing fertility problems. In K. B. Schmalings & T. G. Sher (Eds.), *The psychology of couples and illness: Theory*,

- research, & practice* (pp. 241–267). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10360-009>
- Peterson, B. D., Newton, C. R., Rosen, K. H., & Skaggs, G. E. (2006). Gender differences in how men and women who are referred for IVF cope with infertility stress. *Human Reproduction*, *21*(9), 2443–2449. <https://doi.org/10.1093/humrep/del145>
- Peterson, B. D., Pirritano, M., Christensen, U., & Schmidt, L. (2008). The impact of partner coping in couples experiencing infertility. *Human Reproduction*, *23*(5), 1128–1137. <https://doi.org/10.1093/humrep/den067>
- Peterson, B., Boivin, J., Norre, J., Smith, C., Thorn, P., & Wischmann, T. (2012). An introduction to infertility counseling: a guide for mental health and medical professionals. *Journal of Assisted Reproduction & Genetics*, *29*(3), 243–248. <https://doi.org/10.1007/s10815-011-9701-y>
- Saleem, S., Qureshi, N. S., & Mahmood, Z. (2019). Attachment, perceived social support and mental health problems in women with primary infertility. *International Journal of Reproduction, Contraception, Obstetrics and Gynecology*, *8*(6), 2533–2540. <https://doi.org/10.18203/2320-1770.ijrcog20192463>
- Schwarzer, R., & Knoll, N. (2007). Functional roles of social support within the stress and coping process: A theoretical and empirical overview. *International Journal of Psychology*, *42*(4), 243–252. <https://doi.org/10.1080/00207590701396641>
- Slade, P., O'Neill, C., Simpson, A. J., & Lashen, H. (2007). The relationship between perceived stigma, disclosure patterns, support and distress in new attendees at an infertility clinic. *Human Reproduction*, *22*(8), 2309–2317. <https://doi.org/10.1093/humrep/dem115>
- Vassard, D., Lund, R., Pinborg, A., Boivin, J., & Schmidt, L. (2012). The impact of social relations among men and women in fertility treatment on the decision to terminate treatment. *Human Reproduction*, *27*(12), 3502–3512. <https://doi.org/10.1093/humrep/des353>
- Walen, H. R., & Lachman, M. E. (2000). Social support and strain from partner, family, and friends: Costs and benefits for men and women in adulthood. *Journal of Social and Personal Relationships*, *17*(1), 5–30. <https://doi.org/10.1177/0265407500171001>
- Welbourne, J. L., Blanchard, A. L., & Boughton, M. D. (2009). Supportive communication, sense of virtual community and health outcomes in online infertility groups. *Proceedings of the Fourth International Conference on Communities and Technologies*, 31–40. <https://doi.org/10.1145/1556460.1556466>
- Woods, N., Olshansky, E., & Draye, M. (1991). Infertility: Women's experiences. *Health Care for Women International*, *12*(2), 179–189. <https://doi.org/10.1080/07399339109515939>
- Ying, L. Y., Wu, L. H., & Loke, A. Y. (2015). Gender differences in experiences with and adjustments to infertility: A literature review. *International*

- Journal of Nursing Studies*, 52(10), 1640–1652. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2015.05.004>
- Zegers-Hochschild, F., Adamson, G. D., de Mouzon, J., Ishihara, O., Mansour, R., Nygren, K., Sullivan, E., van der Poel, & WHO. (2009). The International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) Revised Glossary on ART Terminology, 2009. *Human Reproduction*, 24(11), 2683–2687. <https://doi.org/10.1093/humrep/dep343>
- Zimet, G. D., Powell, S. S., Farley, G. K., Werkman, S., & Berkoff, K. A. (1990). Psychometric Characteristics of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 55(3/4), 610–617. <https://doi.org/10.1080/00223891.1990.9674095>

Jovana Jestrović

Center for
enhancement and
support for early
development and
family relations –
„Harmony“, Novi
Sad

Ivana Mihić

Department of
Psychology, Faculty
of Philosophy,
University of Novi
Sad

**SOCIAL SUPPORT AND INFERTILITY
STRESS: THE SIGNIFICANCE OF
DIFFERENT SOURCES OF SUPPORT**

The results of previous studies indicate the importance of social support for an individual's quality of life. Social support stands out as one of the most important protective factors in the process of coping with numerous life crises and infertility is one of them. In order to examine the significance of the social support received by friends, family and significant other in the perception of infertility stress, 312 infertile women, aged 21 to 48, were asked to complete the Multidimensional Scale of Perceived Social Support and the Fertility Problem Inventory. Respondents rate the social support they receive from their loved ones very high for every source of support, with the highest score for support from a significant person, then family and friends. Significant differences were found between women from different groups / length of facing with the problem in the perception of support by family and friends, but not by partners. Regardless of results that show the highest support from a partner, regression analysis showed that the explanation of perceived infertility stress variance was significantly determined by support from friends and family, whereas support from a significant person did not prove to be a significant predictor, except in the domain of relationship stress. The findings highlight the importance of educating the general population about the problem of infertility and about ways how to support these couples, as well as working with individuals and couples who are facing infertility to develop adaptive strategies for seeking support from their close ones.

Key words: family, friends, infertility, partner, social support

Dejan Kantar¹
Katedra za
psihologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u
Banjoj Luci

Marija Zotović
Odsek za
psihologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u
Novom Sadu

Siniša Subotić
Katedra za
psihologiju
i Prirodno-
matematički
fakultet, Univerzitet
u Banjoj Luci

1 Adresa autora:
dejan.kantar@ff.unibl.org

Primljeno: 27. 12. 2019.

Primljena korekcija:

06. 04. 2020.

Prihvaćeno za štampu:

28. 05. 2020.

POLNE RAZLIKE U PREFERENCIJAMA PREMA OSOBINAMA IDEALNOG PARTNERA I ULOGA AFEKTIVNE VEZANOSTI

Prvi cilj ovog istraživanja jeste ispitati koje psihološke karakteristike idealnog partnera vrednuju ženske i muške osobe u ranoj odrasloj dobi. Drugi cilj jeste utvrditi mogu li se potencijalne razlike u preferencijama prema osobinama idealnog partnera predvidjeti na osnovu izraženosti dimenzija afektivne vezanosti: anksioznosti i izbjegavanja. Prigodan uzorak čini 279 heteroseksualnih studenata (51.6% djevojaka), prosječnog uzrasta 20.33 godine. Ispitanici su popunili Modifikovanu skalu iskustava u bliskim odnosima (SM-ECR-R) te BSRI inventar polne uloge, koji je korišćen kao mjera poželjnih partnerskih osobina. Rezultati pokazuju da su djevojke i mladići uglavnom usaglašeni u pogledu stepena poželjnosti većine osobina idealnog partnera. Kao poželjne birane su i ekspresivne i instrumentalne osobine, s tim da je uočena snažnija preferencija prema prvim. I djevojke i mladići poželjnijim idealnim partnerima smatraju emotivno ekspresivnije osobe, s tim da djevojke svoje idealne partnere opisuju preko viših vrijednosti i na mjerama socijalne dominacije i na mjerama emotivne ekspresivnosti. Razmatranjem individualnih razlika preko dimenzija afektivnog vezivanja utvrđeno je da više preferenciju prema socijalnoj dominaciji predviđaju niže izbjegavanje i niža anksioznost, dok više preferenciju prema emotivnoj ekspresivnosti predviđaju niže izbjegavanje i više anksioznost. Ovim je potvrđeno da teorija afektivnog vezivanja predstavlja koristan koncept u objašnjenju preferencija prema osobinama idealnog partnera, pri čemu je intenzitet predikcije osjetno veći u slučaju emotivne ekspresivnosti nego socijalne dominacije.

Ključne riječi: idealan partner, instrumentalne osobine, ekspresivne osobine, dimenzije afektivne vezanosti, rana odrasla dob

Uvod

Proširenje teorije afektivnog vezivanja, kojim su, pored ranih iskustava, obuhvaćeni i odnosi s odraslim ljudima (Hazan & Shaver, 1987), uticalo je na to da ona postane pogodan konceptualni okvir za razumijevanje partnerskih relacija. To potvrđuje činjenica da je posljednjih nekoliko decenija identifikacija individualnih razlika zasnovanih na kvalitetama afektivnog vezivanja jedan od najčešćih istraživačkih ciljeva u psihologiji partnerskih relacija.

U prvim istraživanjima ovog fenomena konceptualizovane su različite kategorije odnosno tipovi vezanosti, kao što su jedan sigurni i tri nesigurna – odbacujući, preokupirani i bojažljivi (Bartholomew & Horowitz, 1991). Međutim, nakon mnogih debata u vezi s načinom na koji je najpogodnije mjeriti kvalitet afektivnog vezivanja odraslih, posebno u partnerskim odnosima (npr. Fraley et al., 2000), dimenzionalni pristup postao je izbor najvećeg broja istraživača (Mikulincer & Shaver, 2016). Tim se pristupom razlike među ljudima određuju kao varijacije duž dvije dimenzije – anksioznosti i izbjegavanja – koje karakterišu kvalitet afektivnih veza u odrasloj dobi, a reprezentuju doživljaj sebe (dimenzija anksioznosti) i doživljaj drugih (dimenzija izbjegavanja) u bliskim odnosima (Brennan et al., 1998). Dimenzija anksioznosti podrazumijeva strah od odbacivanja, napuštanja i samoće, tj. određuje se kao prevelika potreba za bliskošću, prihvatanjem, podrškom, sigurnošću i uvjerenjem u ljubav. Osobe kod kojih je izražena ova dimenzija često se ponašaju zavisno u međuljudskim odnosima i brinu da im drugi neće biti dostupni u teškim situacijama. Dimenzija izbjegavanja odnosi se na stepen neprijatnosti u odnosima, prilikom otvaranja, izražavanja emocija i zavisnosti. Karakterišu je plašljivost, nedostatak traženja prisnosti u relacijama te sumnja u motive i namjere drugih, pa osobe koje postižu visoke skorove na ovoj dimenziji obično održavaju emocionalnu distancu u odnosima (Feeney, 1999; Mikulincer & Shaver, 2016). Ako se ovakvo tumačenje vezanosti sagleda u svjetlu pomenutih tipova afektivnog vezivanja, moglo bi se reći da pojedinci koji postižu niske skorove na objema dimenzijama imaju razvijen siguran stil, dok sve druge kombinacije ukazuju na nesigurnu vezanost.

Razlike u kvalitetu afektivnog vezivanja ispoljavaju se u svakoj fazi razvoja partnerskog odnosa, od početnog flertovanja i upoznavanja, pa sve do uspostavljanja i održavanja dugoročnog odnosa (Mikulincer & Shaver, 2016). One podrazumijevaju i određene preferencije kad je riječ o izboru partnera. U velikom broju studija testirane su tri hipoteze u vezi sa partnerskim afektivnim vezivanjem (npr. Holmes & Johnson, 2009): 1) o podudarnosti stilova afektivnog vezivanja, 2) o komplementarnosti stilova afektivnog vezivanja te 3) o preferenciji prema sigurnosti. Iako su sve navedene hipoteze dobile empirijsku podršku, u najvećem broju istraživanja uočeno je da su ispitanici, bez obzira na sopstveni stil, prednost davali potencijalnim partnerima sa sigurnim stilom afektivnog vezivanja (Mikulincer & Shaver, 2016). Međutim, posjedovanje određenih osobina može uticati na atraktivnost potencijalnih partnera

različitih kvaliteta vezivanja. Tako se pokazalo da su visoko izbjegavajuće osobe sklone laskanju procijenjene kao privlačnije nego sigurno vezane koje ne iskazuju takvu sklonost (Brumbaugh et al., 2014).

Pitanje zašto ljudi biraju određene osobe za partnere jedno je od najstarijih i najsloženijih u psihologiji bliskih odnosa. Kriterijumi kojima se ljudi rukovode prilikom izbora partnera bili su predmet i mnogih istraživanja koja ne polaze iz ugla teorije afektivnog vezivanja, a većini njih cilj je bila identifikacija faktora koji se nalaze u osnovi velikog broja različitih preferencija (Atari & Jamali, 2016). Treba pritom imati u vidu da su se ove studije međusobno razlikovale, kako prema broju i tipu ispitivanih karakteristika (Shackelford et al., 2005), tako i prema karakteristikama uzorka (npr. Atari & Jamali, 2016). Uprkos ovim metodološkim razlikama, mogu se uočiti opšti zaključci. Naime, neka od tih istraživanja, slično onima koja su zasnovana na teoriji afektivnog vezivanja, potvrđuju da se u najpoželjnije osobine potencijalnih partnera ubrajaju one koje odlikuju sigurno vezane osobe, kao što su: pouzdanost, toplina, povjerenje i emocionalna stabilnost (Botwin et al., 1997).

Među pripadnicima oba pola iz različitih kultura uočen je relativno visok nivo poželjnosti nekih partnerskih, uglavnom psiholoških osobina, poput: pouzdanosti, emocionalne stabilnosti i zrelosti, ljubaznosti, inteligencije, iskrenosti i smisla za humor, ali i fizičkih karakteristika, kao što je dobro zdravlje (Buss et al., 2001; Boxer et al., 2013). Za neke druge osobine ustanovljena je malo veća polna ili kulturna zavisnost. Tako istraživanja pokazuju da i žene i muškarci vrednuju fizičku privlačnost i materijalni status potencijalnog partnera (Buss et al., 1990; Buss et al., 2001; Boxer et al., 2013), ali da se najveće razlike mogu uočiti u težnji muškaraca da akcentuju fizički izgled i atraktivnost potencijalnih partnerki, odnosno tendenciji žena da visoko vrednuju materijalni status potencijalnih partnera. Ipak, važno je istaći kako kroskulturalne studije pokazuju da je izbor osobina poželjnog partnera uslovljen više kulturom nego polom ispitanika (Buss et al., 1990). Tako je u jednom istraživanju koje je obuhvatalo ispitanike iz 33 zemlje (Buss et al., 1990) uočeno da se u zemljama Azije visoko vrednuje nevinost potencijalnog partnera, dok se u zapadnoevropskim ona smatra manje važnom u odnosu na druge osobine.

Većina nalaza govori da su muškarci i žene saglasni oko izbora najpoželjnijih psiholoških osobina, premda se razlike mogu prepoznati u značaju koji im se pripisuje (Botwin et al., 1997; Lippa, 2007; Simpson et al., 2001). Uprkos ustaljenim vjerovanjima da žene preferiraju dominantne muškarce (npr. Snyder et al., 2008), otkriveno je da oba pola manje favorizuju osobine koje se povezuju s dominacijom nego one koje su u vezi s ljubaznošću i pouzdanošću (Botwin et al., 1997; Fletcher et al., 1999). Stoga bi se moglo reći kako se slika idealnog partnera ne poklapa s opštim uvjerenjima o tipičnim karakteristikama muškaraca. Diskrepancu između osobina poželjnog partnera i tipičnog muškarca indirektno potvrđuju i nalazi autora s naših prostora (Vuletić i Vuletić, 2017).

Iako rezultati pojedinih istraživanja pokazuju da se rodno specifični atributi mogu izmijeniti zbog promjena u društvenim ulogama i društvenoj dinamici (Diekman & Eagly, 2000), u jednoj recentnoj studiji utvrđeno je da su neki rodni stereotipi prisutni jednako kao i prije 30 godina (Haines et al., 2016). Tako ljudi i dalje snažno stereotipiziraju muškarce i žene, ne samo prema ponašanjima, zanimanjima i fizičkim karakteristikama već i prema osobinama ličnosti.

Muškarcima se obično pripisuju osobine povezane s djelovanjem (engl. *agentic*), kao što su dominantnost, asertivnost, visoko samopouzdanje, agresivnost i ambicioznost. S druge strane, ženama se pripisuju osobine povezane s brigom o drugima (engl. *communal*), poput ljubaznosti, brižljivosti, osjetljivosti na potrebe drugih, nježnosti i saosjećajnosti (npr. Bem, 1974; Bosak et al., 2017). Neki su autori ove „tipične” muške osobine označavali terminom *maskulnost*, a ženske terminom *feminost* (Bem, 1974). Drugi su takvo viđenje problematizovali (Abele & Wojciszke, 2007; Fiske et al., 2002), budući da se terminima *maskulnost* i *feminost* označavaju složeniji koncepti koji, osim osobina, uključuju i druge aspekte, poput interesovanja, stavova, fizičkog izgleda (Kachel et al., 2016; Levy et al., 1995). S tim u vezi, predložili su da se za označavanje skupova osobina koji se po tradiciji pripisuju muškarcima i ženama koriste manje opšti termini – *instrumentalnost* i *ekspresivnost* (Choi & Fuqua, 2003). U upotrebi su još specifičniji termini, proizašli iz psihometrijski orijentisanih istraživanja, a kojima se u nekoj mjeri preciznije opisuju isti ili slični skupovi osobina. Takvi su: *dominacija*, *socijalna dominacija* i *asertivnost*, pod kojima se podrazumijevaju osobine poput snažne ličnosti, spremnosti na zauzimanje stava, ambicioznosti, asertivnosti (Moreland et al., 1978), zatim termin *autonomija*, koji uključuje samopouzdanost, nezavisnost, snažnu ličnost, samostalnost, individualnost i sl. (Maznah & Choo, 1986), te *ekspresivnost*, *emotivna ekspresivnost* odnosno *interpersonalna senzitivnost*, kojima se označavaju skupovi osobina kao što su nježnost, osjetljivost na tuđe potrebe, brižnost, ljubaznost, razumijevanje, saosjećajnost (Moreland et al., 1978; Pedhazur & Tetenbaum, 1979) i dr.

Ciljevi istraživanja

U fokusu ovog istraživanja jesu karakteristike koje osobe mlađe odrasle dobi iz Republike Srpske vide kao najpoželjnije kod potencijalnih emotivnih partnera. Problematici se pristupa sa stanovišta teorije afektivne vezanosti.

Prvi cilj jeste ustanoviti koje psihološke karakteristike partnera vrednuju osobe u ranoj odrasloj dobi, a u okviru toga ispitati polne razlike u odabiru poželjnih karakteristika. Na osnovu teorijskog okvira i rezultata prethodnih istraživanja, očekuje se da će djevojke i mladići uglavnom biti saglasni oko izbora poželjnih psiholoških osobina partnera, ali da će u manjoj mjeri favorizo-

vati instrumentalne osobine, poput dominacije, a u većoj mjeri ekspresivne osobine, kao što je ljubaznost.

S obzirom na postavke teorije afektivnog vezivanja i nalaze koji sugeriraju da je kvalitet nečije afektivne vezanosti važan prilikom biranja partnera, drugi cilj istraživanja, proizašao i iz činjenice da u dostupnim bazama naučnih časopisa nisu pronađena istraživanja koja direktno povezuju kvalitet afektivnog vezivanja sa osobinama idealnog partnera, jeste utvrditi mogu li se preferencije prema osobinama idealnog partnera objasniti preko dimenzija anksioznosti i izbjegavanja. Biće ispitano i da li pol ispitanika eventualno moderira te relacije.

Metod

Uzorak i postupak ispitivanja

Uzorak u ovom istraživanju prigodnog je tipa i inicijalno je podrazumijevao 298 studenata Univerziteta u Banjoj Luci. Trebalo je da oni na osnovu ponuđene liste osobina opišu svog idealnog partnera i popune upitnik za procjenu kvaliteta afektivne vezanosti. Manji broj njih ($N = 19$) kao idealnog partnera opisivao je osobu istoga pola. Pošto je uočeno da homoseksualne žene i muškarci imaju donekle specifične preferencije kada je riječ o partnerskim karakteristikama (Lippa, 2007), a u uzorku ih je bilo nedovoljno za zasebnu obradu, odlučeno je da podaci tih studenata ne budu uključeni u analizu. Tako konačni uzorak u ovom istraživanju čini 279 heteroseksualnih studenata – 144 ženskog i 135 muškog pola – čiji je prosječni uzrast 20.33 godine ($SD = 1.25$).

Ispitivanje je obavljeno u prostorijama u kojima studenti inače pohađaju nastavu, a za vrijeme ispunjavanja upitnikâ ispitivač je bio u prostoriji, pa su ispitanici imali i mogućnost da razjasne sve eventualne nedoumice. Prije nego što su upitnici podijeljeni studentima koji su pristali da učestvuju u istraživanju, objašnjeni su svrha i cilj ispitivanja, a naglašeno je kako je ispitivanje anonimno.

Instrumenti

Modifikovana skala iskustava u bliskim odnosima (Serbian Version of Modified and Revised Experiences in Close Relationships Scale; SM-ECR-R)

Skala SM-ECR-R (Fraleley et al., 2000; adaptacija Hanak & Dimitrijević, 2013) korišćena je za procjenu partnerske afektivne vezanosti. Riječ je o verziji istoimenog instrumenta kreiranog za procjenu individualnih razlika afektivne vezanosti odraslih u pogledu dimenzije anksioznosti (strah od odbacivanja i napuštanja) i dimenzije izbjegavanja (nelagodnost zbog bliskosti i zavisnosti od drugih). Skala sadrži ukupno 36 tvrdnji, koje opisuju različita osjećanja i stavove prema sebi i partneru, a ispitanici, služeći se skalom od 1 (*nimalo se ne slažem*) do 7 (*potpuno se slažem*), treba da izraze stepen saglasnosti sa svakom tvrdnjom. Pošto se jedna polovina tvrdnji odnosi na dimenziju anksioznosti, a druga na dimenziju izbjegavanja, na osnovu zbira odgovora ispitanika dobijaju se kontinuirani skorovi za pomenute dimenzije. Ukupan rezultat na svakoj supskali može varirati u rasponu od 18 do 126, pri čemu veće vrijednosti ukazuju na veću izraženost dimenzija. Obje supskale imaju visoku unutrašnju konzistentnost: $\alpha = .87$ i $\omega = .89$ za anksioznost i $\alpha =$ i $\omega = .88$ za izbjegavanje.

Inventar polne uloge (Bem Sex Role Inventory; BSRI) primijenjen kao inventar poželjnih osobina idealnog partnera

BSRI (Bem, 1974, 1981) je jedan od najkorišćenijih instrumenata za mjerenje rodni uloga, a sastoji se od 60 stavki – dvadeset pridjeva kojima se označavaju tipične osobine muškaraca, dvadeset pridjeva kojima se označavaju tipične osobine žena te dvadeset pridjeva kojima se označavaju rodno neutralne osobine, a koji imaju status filler ajtema (Bem, 1981). S obzirom na to da BSRI predstavlja opsežnu listu tipičnih osobina oba pola, instrument je u ovom radu korišćen za procjenu poželjnih osobina *idealnog partnera*. Zadatak ispitanika je bio da na sedmostepenoj Likertovoj skali (od *nimalo se ne slažem* do *potpuno se slažem*) procijene u kojoj mjeri svaka od osobina opisuje njihovog idealnog partnera, tj. koje bi osobine ta osoba trebalo da posjeduje.

Iako je BSRI kreiran da mjeri koncepte maskuliniteti i femininosti, njime su zapravo obuhvaćeni skupovi osobina koje su pojedini autori nazivali drugim terminima, npr. dominacijom i ekspresivnošću. Međutim, budući da su uočene nekonzistentnosti u nalazima koji se odnose na broj i sadržaj faktora BSRI (Choi & Fuqua, 2003), prije vršenja glavnih analiza bilo je neophodno provjeriti koja latentna struktura instrumenta, tj. operacionalizacija dimenzija, najviše odgovara podacima iz ovog istraživanja. Serijom konfirmativnih faktorskih analiza (WLSMV/DWLS postupci) sprovedenih u programu „lavaan” za R

(Rosseel, 2012) provjereni su različiti BSRI faktorski modeli sa pretpostavljena dva, tri ili četiri faktora koja su najčešće opisivana u literaturi (Choi & Fuqua, 2003; Waters et al., 1977).

Svaki od inicijalno testiranih modela imao je izuzetno loš fit prema konvencionalnim kriterijumima (Hooper et al., 2008), uz veliki broj ajtema sa niskim zasićenjima. Nakon njihove etapne redukcije, u konkurenciji modela sa dva, tri i četiri pretpostavljena faktora, postignut je najbolji fit redukovanog dvofaktorskog modela sa 21 stavkom (Prilog, Tabela A): $\chi^2(188) = 422.43$, $p < .001$, CFI = .93, TLI = .93, RMSEA = .07, 90% CI [.06, .08], SRMR = .07. Korelacija faktora na nivou sumacionih skorova iznosi $r = .40$, $p < .01$.

S obzirom na kvalitet stavki koje ulaze u sastav faktora, oni su nazvani Socijalnom dominacijom (9 ajtema; $M_A = .57$; $\alpha = .82$ i $\omega = .79$) i Emotivnom ekspresivnošću (12 ajtema; $M_A = .67$; $\alpha = .90$ i $\omega = .88$), a to su termini koji su već korišćeni u drugim istraživanjima (Choi & Fuqua, 2003). Za potrebe ispitivanja relacija sa dimenzijama afektivne vezanosti upotrijebljeni su sumacioni skorovi osobina koje su zadržane na ovim faktorima, dok su za provjere polnih razlika prema idealnim osobinama korišćene i sve individualne BSRI stavke, osim filera.

Rezultati

Razlike u preferiranim osobinama idealnih partnera kod mladića i djevojaka

Preferiranje idealnih partnera sagledano na nivou pojedinačnih osobina BSRI inventara prikazano je u Tabeli 1. U grupi najpoželjnijih našle su se pretežno ekspresivne osobine, poput: odanosti, pozitivnosti, razumijevanja, ljubaznosti, nježnosti i ljubavi prema djeci, ali i određene instrumentalne osobine, kao što su: samostalnost, ambicioznost, snažna ličnost i asertivnost.

Tabela 1

Karakteristike idealnih partnera razvrstane prema poželjnosti

Karakteristike idealnog momka	<i>M</i>	<i>SD</i>	Karakteristike idealne djevojke	<i>M</i>	<i>SD</i>
Odan ^b	6.68	0.61	Pozitivna ^b	6.55	0.82
Ima razumijevanja ^b	6.56	0.78	Odana ^b	6.51	0.92
Pozitivan ^b	6.56	0.79	Ima razumijevanja ^b	6.31	0.80
Ljubazan ^b	6.49	0.71	Ljubazna ^b	6.25	0.97
Brižan ^b	6.24	0.89	Ambiciozna ^a	6.10	0.93
Samostalan ^a	6.24	0.92	Ženstvena	6.08	1.22
Ambiciozan ^a	6.22	0.86	Voli djecu ^b	6.07	1.32
Snažna ličnost ^a	6.21	1.03	Prijatna u komunikaciji ^b	6.01	1.10

Voli djecu ^b	6.17	1.19	Nježna ^b	6.01	1.16
Nježan ^b	6.12	0.97	Snažna ličnost ^a	5.99	1.09
Saosjećajan ^b	6.06	0.93	Brižna ^b	5.96	1.05
Osjećajan ^b	6.03	0.95	Saosjećajna ^b	5.96	1.13
Topla osoba ^b	6.03	1.00	Samopouzdana ^a	5.89	1.07
Asertivan ^a	6.02	1.08	Asertivna ^a	5.87	1.01
Prijatan u komunikaciji ^b	5.99	1.05	Osjećajna ^b	5.87	1.22
Spreman da zauzme stav ^a	5.99	1.01	Brani sopstvena uvjerenja	5.79	1.15
Muževan	5.97	1.23	Topla osoba ^b	5.73	1.19
Samopouzdan ^a	5.88	0.97	Spremna da zauzme stav ^a	5.71	1.06
Brani sopstvena uvjerenja	5.88	1.03	Samostalna ^a	5.62	1.15
Sposoban da ublaži tuđu povrijeđenost ^b	5.76	1.05	Nezavisna ^a	5.25	1.60
Nezavisan ^a	5.68	1.28	Sposobna da ublaži tuđu povrijeđenost ^b	5.24	1.47
Spreman da rizikuje	5.47	1.10	Sportskog duha	5.22	1.54
Ne koristi grube riječi	5.27	1.53	Analitična	5.18	1.31
Sportskog duha	5.14	1.43	Spremna da rizikuje	5.16	1.30
Analitičan	4.91	1.44	Moćna ^a	4.95	1.49
Osjetljiv na tuđe potrebe	4.81	1.45	Takmičarski nastrojena	4.56	1.68
Moćan ^a	4.75	1.53	Ne koristi grube riječi	4.56	1.69
Ima sposobnosti vođe ^a	4.74	1.40	Ima sposobnosti vođe ^a	4.27	1.48
lako donosi odluke	4.24	1.55	Osjetljiva na tuđe potrebe	4.26	1.63
Dominantan	4.20	1.64	Popustljiva	4.16	1.48
Popustljiv	4.12	1.22	Dominantna	4.02	1.59
Takmičarski nastrojen	3.81	1.64	Lako donosi odluke	4.01	1.59
Laskav	3.76	1.59	Laskava	3.76	1.47
Ponaša se kao vođa	3.25	1.77	Individualista	3.34	1.80
Djetinjast	3.12	1.74	Djetinjast	3.34	1.71
Individualista	3.05	1.53	Ponaša se kao vođa	3.33	1.66
Stidljiv	2.85	1.44	Stidljiva	3.21	1.43
Ženstven	2.38	1.85	Muževna	2.68	2.08
Naivan	1.64	1.00	Agresivna	2.41	1.68
Agresivan	1.58	1.16	Naivna	1.76	1.02

Napomene. *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija. ^a - ajtemi koji čine faktor Socijalna dominacija; ^b - ajtemi koji čine faktor Emotivna ekspresivnost.

Kako bi se stekla jasnija slika o njihovim izborima, razlike između polova sagledane su preko Welch-ove verzije *t*-testa (za racionalizaciju odabranog postupka v. npr. Delacré et al., 2017; de Winter & Dodou, 2010; Norman, 2010).

Nakon primijenjenih korekcija za višestruka poređenja (Benjamini & Hochberg, 1995) identifikovano je nekoliko značajnih efekata (Tabela 2). Najočiglednija odstupanja zabilježena su u pogledu svojstava koja odgovaraju stereotipnim preferencijama muškaraca i žena – mladići zamišljaju ženstvenu partnerku, a djevojke muževnog partnera. Razmatranjem razlika samo u svjetlu karakteristika koje su ispitanici u prosjeku posmatrali najpoželjnijim, uočava se da je djevojkama posebno važna samostalnost partnera. Djevojke, osim toga, u nešto većoj mjeri očekuju i razumijevanje od svog partnera. S druge strane, i jedni i drugi najmanje priželjkuju da njihov partner bude naivan i agresivan, s tim da su djevojke prilično isključivije kada je riječ o agresiji. Ostale razlike tiču se obilježja koja ispitanicima nisu od velikog značaja, pri čemu intenziteti razlika ne prelaze granicu umjerene veličine (Cohen, 1988).

Tabela 2
Razlike između djevojaka i mladića u pogledu izbora karakteristika idealnog partnera

Karakteristike	<i>df</i>	<i>t</i>	<i>d</i>
Ženstvenost	248	19.86***	2.35
Muževnost	215	-15.96***	1.94
Samostalnost	257	-4.98***	0.60
Agresivnost	236	4.75***	0.58
Takmičarska nastrojenost	275	3.77***	0.45
Nekorišćenje grubih riječi	270	-3.66***	0.44
Sposobnost da se ublaži tuđa povrijeđenost	241	-3.38**	0.41
Osjetljivost na tuđe potrebe	269	-2.99*	0.36
Posjedovanje sposobnosti vođe	273	-2.72*	0.33
Posjedovanje razumijevanja	275	-2.66*	0.32

Napomene. *df* - stepeni slobode; *t* - vrednost t-testa; *d* - veličina efekta.

* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Razmatranjem preferencija u svjetlu faktora koji su izdvojeni konfirmativnom faktorskom analizom BSRI inventara, mladići, $M_{sd} = 5.54$, $SD_{sd} = 0.68$; $M_{ee} = 6.05$, $SD_{ee} = 0.64$; $t(134) = -7.91$, $p < .001$, $d = 0.68$, i djevojke, $M_{sd} = 5.75$, $SD_{sd} = 0.62$; $M_{ee} = 6.22$, $SD_{ee} = 0.57$; $t(143) = -8.30$, $p < .001$, $d = 0.69$, u prosjeku snažnije preferiraju emotivno ekspresivnije nego socijalno dominantnije partnere, s tim da djevojke više nego mladići od svojih idealnih partnera očekuju izraženu i socijalnu dominaciju, $t(271) = 2.76$, $p < .01$, $d = 0.33$, i emotivnu ekspresivnost, $t(267) = 2.38$, $p < .05$, $d = 0.29$.

Osobine idealnih partnera i dimenzije afektivne vezanosti

Kada je riječ o procjeni kvaliteta afektivne vezanosti, djevojke, $M_{\text{ank}} = 55.72$, $SD_{\text{ank}} = 17.91$; $M_{\text{izb}} = 52.88$, $SD_{\text{izb}} = 13.77$, i mladići, $M_{\text{ank}} = 57.44$, $SD_{\text{ank}} = 17.97$; $M_{\text{izb}} = 54.03$, $SD_{\text{izb}} = 15.77$, u prosjeku se ne razlikuju značajno na osnovu izraženosti anksioznosti, $t(276) = 0.80$, $p = .43$, $d = 0.10$, i izbjegavanja, $t(266) = 0.67$, $p = .51$, $d = 0.08$. Vrijednosti na objema dimenzijama nalaze se ispod teorijske granice (72), što upućuje na to da mladi u partnerskim relacijama, u prosjeku, iskazuju tendenciju ka sigurnoj vezanosti.

Regresionim analizama je ispitan potencijalni efekat afektivne vezanosti, tj. testirano je da li se preferencije prema karakteristikama idealnih partnera mogu objasniti izraženošću dimenzija anksioznosti i izbjegavanja. Kao kriterijumi su izabrani sumacioni skorovi na faktorima redukovano BSRI modela – socijalnoj dominaciji i emotivnoj ekspresivnosti, a u svojstvu prediktora korišćene su dimenzije afektivnog vezivanja – anksioznost i izbjegavanje. Rezultati pokazuju (Tabela 3) da su dimenzije afektivnog vezivanja statistički značajni prediktori i socijalne dominacije i emotivne ekspresivnosti idealnih partnera, s tim da je intenzitet predikcije osjetno veći u slučaju emotivne ekspresivnosti (19% naspram 6% objašnjene varijanse). Pritom niže izbjegavanje i niža anksioznost predviđaju višu preferenciju prema socijalnoj dominaciji, dok niže izbjegavanje i viša anksioznost predviđaju višu preferenciju prema emotivnoj ekspresivnosti.

Provjereno je i da li pol ispitanika moderira relacije između varijabli. Oba regresiona modela ponašaju se funkcionalno ekvivalentno na poduzorcima muškaraca i žena, tj. razlike u regresionim koeficijentima za muškarce i žene ($\Delta\beta$) ne dostižu nivo statističke značajnosti (Δp), što znači da pol ne mijenja veze dimenzija afektivnog vezivanja sa preferencijom prema dominaciji i ekspresivnosti. Jedini izuzetak od ovoga odnosi se na relaciju anksioznosti sa preferiranom socijalnom dominacijom, čiji je regresioni koeficijent višeg intenziteta na poduzorku mladića ($\beta_M = -.28$) nego na poduzorku djevojaka ($\beta_D = -.04$), što znači da je kod mladića viši nivo anksioznosti praćen snažnijom preferencijom prema nižoj socijalnoj dominaciji. Ipak, ova se razlika nalazi na samoj granici konvencionalne statističke značajnosti, pa se ovo može smatrati samo naznakom tendencije, a ne njenom potvrdom.

Tabela 3

Predikcija socijalne dominacije i emotivne ekspresivnosti na osnovu dimenzija afektivnog vezivanja i procjena razlike u regresionim modelima na poduzorcima muškaraca i žena

Prediktori	Socijalna dominacija				Emotivna ekspresivnost			
	$R^2 = .06$		Polne razlike u predikciji		$R^2 = .19$		Polne razlike u predikciji	
	β	p	$\Delta\beta$ ($ M-D $)	Δp ($ M-D $)	β	p	$\Delta\beta$ ($ M-D $)	Δp ($ M-D $)
Izbjegavanje	-.14	.04	.06	.46	-.44	<.01	.05	.69
Anksioznost	-.16	.01	.24	.06	.21	<.01	.01	.95

Napomene. R^2 – koeficijent multiple determinacije; β – parcijalni doprinos prediktoru; p – nivo značajnosti. Svi p i Δp statistici dobijeni su postupkom samouzorkovanja zasnovanom na $k = 5000$ simuliranih matrica.

Diskusija

Ovo istraživanje sprovedeno je kako bi se ispitalo koje psihološke karakteristike idealnog partnera vrednuju muške i ženske osobe u ranoj odrasloj dobi te kako bi se utvrdilo mogu li se potencijalne razlike u preferencijama prema osobinama idealnog partnera objasniti na osnovu izraženosti dimenzija afektivne vezanosti – anksioznosti i izbjegavanja.

U skladu sa očekivanjima i trendovima već uočenim u prethodnim studijama (Botwin et al., 1997; Fletcher et al., 1999; Lippa, 2007; Simpson et al., 2001), nalazi pokazuju da su djevojke i mladići uglavnom usaglašeni kad je riječ o stepenu poželjnosti većine osobina koje čine sadržaj inventara BSRI. Iako je zabilježeno snažnije preferiranje ekspresivnih karakteristika, idealan partner opisuje se preko kombinacije osobina koje se tradicionalno pripisuju jednom odnosno drugom polu, a što je ujedno i indirektna potvrda nalaza da postoji diskrepanca između sagledavanja idealnog partnera i stereotipnog posmatranja muškarca i žene. Naime, idealan partner opisuje se kao osoba koju karakterišu odanost, pozitivnost, razumijevanje, ljubaznost, nježnost, ljubav prema djeci, samostalnost, ambicioznost, snažna ličnost i asertivnost. Ovakva kompleksna slika poželjnog partnera odgovara konceptu tzv. psihološke androginiteti, koji je uvela Sandra Bem (1974). Ona i njeni saradnici uočili su da, u poređenju sa onima koji posjeduju isključivo osobine što se tipično pripisuju jednom polu, pojedinci sa zastupljenom psihološkom androginošću imaju izražene i ekspresivne i instrumentalne karakteristike, pa samim tim pokazuju veću fleksibilnost mišljenja i ponašanja te širok spektar psiholoških kompetencija, što im omogućava da se efikasnije prilagođavaju novim situacijama (npr. Bem & Lenney, 1976). Zbog svega toga, takve osobe su u istraživanjima

već prepoznate kao najprikladniji partneri za ljubavne veze (Green & Kenrick, 1994).

Kada se osobine idealnih partnera posmatraju na nivou opštijih dimenzija, ustanovljeno je da djevojke i mladići poželjnijim idealnim partnerima smatraju emotivno ekspresivnije nego socijalno dominantnije osobe, čime je potvrđena i hipoteza o snažnijoj favorizaciji ekspresivnih u odnosu na instrumentalne osobine. Objašnjenje ovakvih rezultata moglo bi se bazirati na nalazima istraživanja o uticaju dominantnog ponašanja jednog partnera na doživljaj zadovoljstva vezom drugog partnera (Sadikaj et al., 2016). Sadikaj i saradnici (2016) od ispitanika su tražili da dvadeset dana svakodnevno izvještavaju o interakcijama sa svojim partnerom. Tako su utvrdili da su nezadovoljstvu vezom sklonije osobe čiji su partneri bili socijalno dominantniji, jer su često preuzimali kontrolu nad situacijom i time ugrožavali doživljaj autonomnosti svojih partnera. Stoga nije neobično da se i u našem slučaju poželjnijim partnerima smatraju emocionalno dostupne osobe. Takva preferencija prema emotivno ekspresivnijim partnerima mogla bi se posmatrati i kao indirektna potvrda nalaza iz oblasti afektivnog vezivanja, koji ukazuju na to da postoji tendencija ka biranju partnera sa sigurnim stilom vezanosti (Mikulincer & Shaver, 2016). Naime, osobine koje čine faktor emotivne ekspresivnosti, poput: brižnosti, razumijevanja, nježnosti i topline, ujedno su i tipične karakteristike osoba sa sigurnim stilom vezanosti. Takve osobe su sklone konstruktivnom i emocionalno otvorenom stilu komuniciranja u partnerskim relacijama (Domingue & Mollen, 2009), što ih takođe čini poželjnim partnerima.

Kada se sagledaju polne razlike, rezultati pokazuju da djevojke, u odnosu na mladiće, nešto više cijene samostalnost i razumijevanje, a svoje idealne partnere opisuju preko viših vrijednosti na mjerama poželjnosti socijalne dominacije i emotivne ekspresivnosti. Ta tendencija, tj. nešto veća izbirljivost djevojaka, već je zabilježena u istraživanjima (npr. Botwin et al., 1997) i najčešće se tumači preko teorije roditeljskog ulaganja. Pošto žene imaju ograničenije reproduktivne resurse i više se investiraju u svoje potomstvo nego muškarci, po svojoj prirodi su izbirljivije i zahtjevnije pri selekciji partnera (Trivers, 1972).

U istraživanju je procjenjivan i kvalitet afektivne vezanosti samih ispitanika, a pritom je uočena tendencija ka sigurnoj vezanosti. Ona nije nimalo neobična s obzirom na to da je, prema rezultatima mnogih studija, sigurna vezanost tipično najzastupljenija (Stefanović Stanojević, 2011). U ovom slučaju to je još manje neobično, budući da je riječ o mladim ljudima, koji tek grade svoje partnerske odnose, pa se i moglo očekivati da oni smatraju kako nemaju pretjeran strah od odbacivanja i napuštanja, odnosno doživljaj neprijatnosti izazvan intimnošću u partnerskim relacijama. Svakako, ne treba zanemariti ni mogućnost da sklonost mladih ka idealizaciji partnerskih odnosa (Montgomery, 2005) doprinosi tome da svoju vezanost vide sigurnijom nego što zaista jeste.

Rezultati ovog istraživanja sugerišu da se uključivanjem koncepta afektivne vezanosti u ispitivanje preferencija prema određenim svojstvima ideal-

nih partnera dobija nešto potpunija slika o izborima osoba u ranoj odrasloj dobi. Naime, dimenzije afektivnog vezivanja djevojaka i mladića pokazale su se kao statistički značajni prediktori preferencije prema osobinama idealnog partnera, nešto slabije prema onima koje čine faktor socijalne dominacije nego onima koje čine faktor emotivne ekspresivnosti. Tako višu preferenciju prema socijalnoj dominaciji predviđaju niže izbjegavanje i niža anksioznost, dok višu preferenciju prema emotivnoj ekspresivnosti predviđaju niže izbjegavanje i viša anksioznost. Dakle, pojedinci koji u manjoj mjeri procjenjuju kako im je neprijatno otvarati se u partnerskim odnosima, zavisiti od sopstvenog partnera i dopustiti da on zavisi od njih (tj. niže izbjegavanje) manje će biti isključivi kad je riječ o ovom izboru, pošto će birati i osobe koje otvorenije izražavaju svoje emocije, ali i one koje su dominantnije u društvenim odnosima. Drugačije rečeno, pozitivnija slika o drugima podrazumijeva, očekivano, lakše prihvatanje osoba sa izraženijim i emotivno ekspresivnim i socijalno dominantnim osobinama. Kada je riječ o dimenziji anksioznosti, osobe koje imaju pozitivniju sliku o sebi u partnerskim relacijama (tj. niža anksioznost) preferiraju socijalno dominantnije partnere. Ovo bi se moglo objasniti time što se one ne plaše odbacivanja i napuštanja, odnosno nemaju preveliku potrebu za bliskošću, podrškom, uvjeravanjem u ljubav i sl., pa radije biraju partnere koji su snažne ličnosti, ambiciozni, asertivni itd. S druge strane, osobe sa višom anksioznošću, tj. snažnijim uvjerenjem da ne zaslužuju ljubav svog partnera i strahom da će biti ostavljene, preferiraju one koji otvoreno iskazuju emocije, jer bi oni, kao takvi, prije mogli zadovoljiti njihove veoma izražene potrebe za bliskošću, pripadanjem i čestim uvjeravanjem u ljubav.

Nije utvrđeno da veza dimenzija afektivnog vezivanja i preferencije prema socijalnoj dominaciji odnosno emotivnoj ekspresivnosti zavisi od pola, ali se na poduzorku mladića ipak javila naznaka toga da je viši nivo anksioznosti praćen nešto snažnijom preferencijom prema nižoj socijalnoj dominaciji. Razlog bi moglo biti to da se slika o sebi kod mladića popravlja biranjem submisivnijih partnerki. Međutim, ova tendencija nije izražena do nivoa koji opravdava odbacivanje nulte hipoteze o postojanju polnih razlika i zahtijeva dodatnu provjeru na većem uzorku. Treba imati u vidu i da je uzorak istraživanja specifičan, pošto su ispitanike činili isključivo studenti. Moguće je da bi se uočena tendencija jasnije očitovala na manje specifičnom uzorku, koji bi uključio i nešto starije ispitanike.

Zaključak

Ovim istraživanjem identifikovane su psihološke karakteristike idealnog partnera koje vrednuju muške i ženske osobe u ranoj odrasloj dobi. Uvođenjem koncepta afektivnog vezivanja dodatno je osvijetljen izbor ovih osobina, budući da su uočene različite preferencije zavisno od izraženosti dimenzije anksioznosti odnosno izbjegavanja. Tako je i empirijski potvrđeno da se kara-

karakteristike poželjnog partnera i kvalitet afektivnog vezivanja mogu dovesti u direktnu vezu. Međutim, kako bi se upotpunio uvid u preferencije prema osobinama idealnog partnera, trebalo bi da se u nekim budućim istraživanjima u razmatranje uzmu i drugi aspekti, npr. fizički izgled, interesovanja, stavovi. Takođe bi trebalo proširiti uzorak tako da obuhvati i neheteroseksualne i osobe u drugim životnim dobima, pored rane odrasle, čime bi se mogla steći jasnija slika o ovim preferencijama u opštoj populaciji i u različitim periodima života.

Reference

- Abele, A. E., & Wojciszke, B. (2007). Agency and communion from the perspective of self versus others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(5), 751–763. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.5.751>
- Atari, M., & Jamali, R. (2016). Dimensions of women's mate preferences. *Evolutionary Psychology*, 14(2), 1–10. <https://doi.org/10.1177/1474704916651443>
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
- Bem, S. L. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(2), 155–162. <https://doi.org/10.1037/h0036215>
- Bem, S. L. (1981). *A manual for the Bem sex role inventory*. Consulting Psychologist Press.
- Bem, S. L., & Lenney, E. (1976). Sex typing and the avoidance of crosssex behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33(1), 48–54. <https://doi.org/10.1037/h0078640>
- Benjamini, Y., & Hochberg, Y. (1995). Controlling the false discovery rate: A practical and powerful approach to multiple testing. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 57(1), 289–300. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1995.tb02031.x>
- Bosak, J., Eagly, A., Diekmann, A., & Sczesny, S. (2017). Women and men of the past, present, and future: evidence of dynamic gender stereotypes in Ghana. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(1), 115–129. <https://doi.org/10.1177/0022022117738750>
- Botwin, M. D., Buss, D. M., & Shackelford, T. K. (1997). Personality and mate preferences: Five factors in mate selection and marital satisfaction. *Journal of Personality*, 65(1), 107–136. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1997.tb00531.x>
- Boxer, C. F., Noonan, M. C., & Whelan, C. B. (2013). Measuring mate preferences. *Journal of Family Issues*, 36(2), 163–187. <https://doi.org/10.1177/0192513x13490404>

- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Selfreport measurement of adult attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46–76). Guilford Press.
- Brumbaugh, C. C., Baren, A., & Agishtein, P. (2014). Attraction to attachment insecurity: Flattery, appearance, and status's role in mate preferences. *Personal Relationships, 21*(2), 288–308. <https://doi.org/10.1111/pere.12032>
- Buss, D. M., Abbott, M., Angleitner, A., Asherian, A., Biaggio, A., Blanco-Villasenor, A., ... & Yang, K.-S. (1990). International preferences in selecting mates. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 21*(1), 5–47. <https://doi.org/10.1177/0022022190211001>
- Buss, D. M., Shackelford, T. K., Kirkpatrick, L. A., & Larsen, R. J. (2001). A half century of mate preferences: The cultural evolution of values. *Journal of Marriage and Family, 63*(2), 491–503. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00491.x>
- Choi, N., & Fuqua, D. R. (2003). The structure of the Bem sex role inventory: A summary report of 23 validation studies. *Educational and Psychological Measurement, 63*(5), 872–887. <https://doi.org/10.1177/0013164403258235>
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
- De Winter, J. F. C., & Dodou, D. (2010). Five-point Likert items: t test versus Mann-Whitney-Wilcoxon (Addendum added October 2012). *Practical Assessment, Research and Evaluation, 15*(11), 1–16. Retrieved from: <https://pareonline.net/getvn.asp?v=15&n=11>
- Delacre, M., Lakens, D., & Leys, C. (2017). Why psychologists should by default use Welch's t-test instead of student's t-test. *International Review of Social Psychology, 30*(1), 92–101. <https://doi.org/10.5334/irsp.82>
- Diekmann, A. B., & Eagly, A. H. (2000). Stereotypes as dynamic constructs: Women and men of the past, present, and future. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*(10), 1171–1188. <https://doi.org/10.1177/0146167200262001>
- Domingue, R., & Mollen, D. (2009). Attachment and conflict communication in adult romantic relationships. *Journal of Social and Personal Relationships, 26*(5), 678–696. <https://doi.org/10.1177/0265407509347932>
- Feeney, J. A. (1999). Adult romantic attachment and couple relationships. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 355–377). Guilford Press.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*(6), 878–902. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.878>
- Fletcher, G. J. O., Simpson, J. A., Thomas, G., & Giles, L. (1999). Ideals in intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*(1), 72–89. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.1.72>

- Fraley, R. C., Waller, N. G., & Brennan, K. A. (2000). An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology, 78*(2), 350–365. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.2.350>
- Green, B. L., & Kenrick, D. T. (1994). The attractiveness of gender-typed traits at different relationship levels: Androgynous characteristics may be desirable after all. *Personality and Social Psychology Bulletin, 20*(3), 244–253. <https://doi.org/10.1177/0146167294203002>
- Haines, E. L., Deaux, K., & Lofaro, N. (2016). The times they are a-changing ... or are they not? A comparison of gender stereotypes, *40*(3), 1983–2014. *Psychology of Women Quarterly, 40*(3), 353–363. <https://doi.org/10.1177/0361684316634081>
- Hanak, N., & Dimitrijevic, A. (2013). A Serbian version of modified and revised experiences in close relationships scale (SM-ECR-R). *Journal of Personality Assessment, 95*(5), 530–538. <https://doi.org/10.1080/00223891.2013.778271>
- Hazan, C., & Shaver, P. R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*, 511–524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>
- Holmes, B. M., & Johnson, K. R. (2009). Adult attachment and romantic partner preference: A review. *Journal of Social and Personal Relationships, 26*(6–7), 833–852. <https://doi.org/10.1177/0265407509345653>
- Hooper, D., Coughlan, J., & Mullen, M. (2008). Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods, 6*(1), 53–60. <https://doi.org/10.21427/D7CF7R>
- Kachel, S., Steffens, M. C., & Niedlich, C. (2016). Traditional Masculinity and Femininity: Validation of a New Scale Assessing Gender Roles. *Frontiers in Psychology, 7*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00956>
- Levy, G. D., Taylor, M. G., & Gelman, S. A. (1995). Traditional and evaluative aspects of flexibility in gender roles, social conventions, moral rules, and physical laws. *Child Development, 66*, 515–531. <https://doi.org/10.2307/1131594>
- Lippa, R. A. (2007). The preferred traits of mates in a cross-national study of heterosexual and homosexual men and women: An examination of biological and cultural influences. *Archives of Sexual Behavior, 36*(2), 193–208. <https://doi.org/10.1007/s10508-006-9151-2>
- Maznah, I., & Choo, P. F. (1986). The Factor Structure of the Bern Sex-Role Inventory (BSRI). *International Journal of Psychology, 21*(1–4), 31–41. <https://doi.org/10.1080/00207598608247574>
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2016). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics and change*. Guilford Press.
- Montgomery, M. J. (2005). Psychosocial intimacy and identity. *Journal of Adolescent Research, 20*(3), 346–374. <https://doi.org/10.1177/0743558404273118>
- Moreland, J. R., Gulanick, N., Montague, E. K., & Harren, V. A. (1978). Some psychometric properties of the Bem sex-role inventory.

- Applied Psychological Measurement*, 2(2), 249–256. <https://doi.org/10.1177/014662167800200207>
- Norman, G. (2010). Likert scales, levels of measurement and the “laws” of statistics. *Advances in Health Sciences Education*, 15(5), 625–632. <https://doi.org/10.1007/s10459-010-9222-y>
- Pedhazur, E. J., & Tetenbaum, T. J. (1979). Bem Sex Role Inventory: A theoretical and methodological critique. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37(6), 996–1016. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.37.6.996>
- Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2), 1–36. <https://doi.org/10.18637/jss.v048.i02>
- Sadikaj, G., Moskowitz, D. S., & Zuroff, D. C. (2016). Negative affective reaction to partner’s dominant behavior influences satisfaction with romantic relationship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 34(8), 1324–1346. <https://doi.org/10.1177/0265407516677060>
- Shackelford, T. K., Schmitt, D. P., & Buss, D. M. (2005). Universal dimensions of human mate preferences. *Personality and Individual Differences*, 39(2), 447–458. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.01.023>
- Simpson, J. A., Fletcher, G. J. O., & Campbell, L. (2001). The structure and function of ideal standards in close relationships. In G. J. O. Fletcher & M. Clark (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Interpersonal Processes* (pp. 86–106). Oxford: Blackwell.
- Snyder, J. K., Kirkpatrick, L. A., & Barrett, H. C. (2008). The dominance dilemma: Do women really prefer dominant mates? *Personal Relationships*, 15(4), 425–444. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2008.00208.x>
- Stefanović Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*. Filozofski fakultet u Nišu.
- Trivers, R. L. (1972). Parental investment and sexual selection. In B. Campbell (Ed.), *Sexual Selection and the Descent of Man 1871–1971* (pp. 136–179). Aldine.
- Vuletić, G. i Vuletić, T. (2017). Opažanje današnjeg muškarca i osobine poželjnog partnera s obzirom na konstrukte maskuliniteta i femininosti. *Psihološka istraživanja*, 20(2), 273–289. <https://doi.org/10.5937/PsIstra1702273V>
- Waters, C. W., Waters, L. K., & Pincus, S. (1977). Factor analysis of masculine and feminine sex-typed items from the Bem Sex-Role Inventory. *Psychological Reports*, 40(2), 567–570. <https://doi.org/10.2466/pr0.1977.40.2.567>

Prilog

Tabela A
Faktorska zasićenja redukovanog dvofaktorskog BSRI modela

Stavke	Faktorska zasićenja	
	Socijalna dominacija	Emotivna ekspresivnost
Snažna ličnost	.77	
Ambiciozan	.70	
Spreman da zauzme stav	.66	
Asertivan	.63	
Samostalan	.61	
Samopouzdan	.51	
Moćan	.44	
Nezavisan	.44	
Ima sposobnosti vođe	.40	
Brižan		.85
Ljubazan		.74
Ima razumijevanja		.73
Nježan		.72
Topla osoba		.70
Saosjećajan		.69
Odan		.63
Osjećajan		.62
Pozitivan		.62
Prijatan u komunikaciji		.60
Voli djecu		.59
Spreman da ublaži povrijeđenost		.55

Napomena. Iz zabele su izostavljeni koeficijenti niži od .30.

Dejan Kantar

Department of
Psychology, Faculty
of Philosophy,
University of Banja
Luka

Marija Zotović

Department of
Psychology, Faculty
of Philosophy,
University of Novi
Sad

Siniša Subotić

Department of
Psychology &
Faculty of Natural
Sciences and
Mathematics,
University of Banja
Luka

**SEX DIFFERENCES IN PREFERENCES
FOR AN IDEAL PARTNER
CHARACTERISTICS AND ROLE OF
ATTACHMENT**

The first aim of this study was to examine which psychological characteristics of an ideal partner are valued by female and male individuals in the early adulthood. The second goal is to determine whether the potential differences in the preferences regarding the traits of an ideal partner can be predicted by attachment-related anxiety and attachment-related avoidance. A convenient sample comprised 279 heterosexual students (51.6% girls), average age 20.33 years, who completed the Serbian Version of Modified and Revised Experiences in Close Relationships Scale (SM-ECR-R) and the Bem Sex-Role Inventory (BSRI), which was used as a measure of the desirable partner traits. The results show that females and males are mostly in agreement regarding the desirability of the ideal partner traits. They chose both expressive and instrumental traits, with a stronger preference for the former. Both females and males consider emotionally expressive individuals to be more desirable ideal partners, with females describing their ideal partners through higher values on the measures of social dominance and emotional expressiveness. When individual differences are considered through two attachment dimensions, the results indicate that higher preference for social dominance is predicted by lower avoidance and lower anxiety, while higher preference for emotional expressiveness is predicted by lower avoidance and higher anxiety. This confirms the usefulness of the attachment theory in explaining the ideal partner traits preferences, although the usefulness is higher for the explanation of emotional expressiveness than social domination.

Key words: attachment dimensions, early adulthood, expressive traits, ideal partner, instrumental traits

Tijana Karić¹

Institute of
Criminological
and Sociological
Research, Belgrade

Vladimir Mihić

Department of
Psychology, Faculty
of Philosophy,
University of Novi
Sad

CONSTRUING RECONCILIATION – LAY PEOPLE DEFINITIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: A QUALITATIVE APPROACH

To define intergroup reconciliation is still a dynamic topic in social-psychological research, and lay people are seldom included in the study. Given that post-conflict processes in the context of Bosnia and Herzegovina are still marked by ethnic divisions, the main aim of our research has been to explore how Serbs and Bosniaks define reconciliation. We applied focus groups methodology to investigate this question. Eight mono-ethnic focus groups were conducted with Serbs and Bosniaks, in Sarajevo and Banja Luka. 56 people participated in total. The results showed that both groups defined reconciliation in terms of accepting the outgroup, achieving ordinary life and political reconciliation. However, groups differed in certain definitions. Bosniaks conceptualized reconciliation as facing the past, resolving past issues, economic sustainability, and future orientation. Parts of definition provided mostly by Serbs included cooperation, respect, understanding, and building relationships. Results were discussed in the light of available reconciliation literature, as well as collective narratives about 1990s war.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ethnic divisions, post-conflict society, reconciliation

¹ Corresponding author
email: tijana.karic@iksi.ac.rs

Primljeno: 24. 01. 2020.

Primljena korekcija:

11. 05. 2020.

Prihvaćeno za štampu:

08. 06. 2020.

Introduction

On December 14, 1995, the Dayton Peace Agreement, signed in Paris, ended the 4-year long armed conflict on the grounds of Bosnia and Herzegovina (B&H). The conflict left almost 100,000 people killed (Zwierzchowski & Tabeau, 2010), out of which 40% were civilians, and 2,2 million people displaced². Since interethnic issues were in the centre of the conflict, the Dayton Peace Agreement prescribed equal share of powers among three constituent nations of B&H: Serbs, Croats, and Bosniaks. However, ethnic divisions continued to be an important part of psychological reality, influencing the everyday life of citizens, as well as political and economic circumstances. These divisions have been institutionalized (Petričušić & Blondel, 2013): students are being taught different versions of history depending on their ethnicity, segregation is still present, for example in having so called 'two schools under one roof', national symbols are widely expressed, political parties carry ethnic quality, etc.

When an armed conflict ends, there are two possible outcomes: divided parties continue living in separate states (e.g., Germany and France), or they continue to live within the borders of the same state, such is the case in South Africa, and in B&H as well. Post-conflict social and psychological processes greatly depend on this outcome. When conflicted parties continue living in the same country, reconciliation refers to political integration, including structural justice and equality, participation of all parties in the system and democracy (Bar-Tal & Bennik, 2004). What is also of great importance in these cases is the prevention of the outburst of new violence (Staub, 2005), which is probable to happen if intergroup relations are not addressed properly (e.g., de la Rey, 2001). In B&H, a certain level of normalization has been achieved, mostly due to the Dayton Peace Agreement, and its supposed equality in governing, decision-making and power sharing. However, this supposed equality is not enough to bring the groups closer together (Petričušić & Blondel, 2013). Signing the peace agreement neither changes the quality of intergroup relationships (Staub et al., 2005), nor changes the psychological reality of the groups (Nadler, 2012; Staub, 2006). Situations similar to the one described in B&H could be observed in Northern Ireland and Israeli-Palestinian conflict. Long after signing the peace agreement in 1998, segregation and poor intergroup relations were still predominant in Northern Ireland (Dixon, 2001; Schubotz, 2005). The conflict between Israel and Palestine even burst out again seven years after the Oslo agreement was signed, due to inadequate work on intergroup reconciliation.

Many studies in the after-1990s-wars Balkan region dealt with peace and reconciliation. However, they studied only a part of the process or set reconciliation as the ultimate goal to which their research aimed to contribute. They included studying social reconstruction (e.g., Čorkalo Biruški et al., 2014), col-

² <https://www.unhcr.org/4bbb422512.html>

lective guilt (Čehajić-Clancy et al., 2011; Niškanović & Petrović, 2016), ethnic and national identities (Pavlaković, 2014; Turjačanin et al., 2017), collective forgiveness (Cehajic et al., 2008; Čorkalo Biruški et al., 2016), narratives of truth and justice (Mannergren Selimovic, 2015), identification with national symbols (e.g., Karić, 2019; Pratto et al., 2017). Almost all the mentioned articles contain the term *reconciliation* as a desired goal, and the studied processes as means to achieve it. However, to our knowledge, no research in the region has yet dealt with *defining* reconciliation, which we find of utmost importance. If we do not know how different groups define reconciliation, measuring covariates can give us a false or incomplete image, and targeted interventions could actually be inappropriate. Since many post-conflict interventions have been implemented in B&H since 1995, although ethnic divisions persist at every level, it may be that these interventions have not taken into account whether different groups perceive this process in a different way.

Definition of Intergroup Reconciliation

An overview of literature on intergroup reconciliation implies that a unique definition of reconciliation does not exist. Although intergroup conflicts are as old as humankind, the concept of reconciliation in the area of political and social psychology is relatively new (Nadler et al., 2008), and its clear definition is lacking. Gibson (2006) argues that “it seems no one knows what it means” (p. 85), and Hermann (2004) notes that “the lack of widely accepted definition... makes reconciliation little more than a fashionable buzzword” (p. 40). We argue that not much has changed ever since. The need to study reconciliation has appeared relatively late in peace and conflict studies, as the question of lasting or *stable* peace emerged. Many processes have been studied so far, including conflict resolution (e.g., Christie & Louis, 2012), conflict transformation (Lederach, 2003), social reconstruction (e.g., Čorkalo Biruški et al., 2014), the ethos of conflict (Bar-Tal, 2000), readiness to reconcile (e.g., Petrović et al., 2019), human potential for reconciliation (Petrović, 2017). However, the very *construct* of reconciliation is still in question.

The definition of reconciliation strongly depends on who defines it. For example, the European Union defines reconciliation in terms of re-establishing normal diplomatic and political relations between divided countries (Touquet & Vermeersch, 2016). Other authors (Staub & Bar-Tal, 2003; Staub et al., 2005) claim that it is a process of healing which ultimately leads to mutual acceptance between the war torn parties. It is also defined as (re)establishing of a good relationship after the conflict ends (Aiken, 2010; Rushton, 2006), building a common future (Rigby, 2001), intergroup forgiveness and subjective evaluation of the past misdeeds, according to the reconciliation orientation model (ROM; Noor et al., 2008), mutual understanding (Nadler et al., 2008) or removing emotional barriers between the parties (Nadler, 2002). Perhaps

a definition that comprehends many of these processes is the one by Shnabel and Nadler (2008), who see reconciliation as a resolution process of removing psychological barriers, such as negative emotions and beliefs, with the goal of creating or restoring positive and sustainable intergroup relations. An additional definition of the problem lies in the fact that reconciliation is considered in the literature so far to be both a process and an outcome (Ugarriza & Nussio, 2017). Another reason why it is impossible to clearly define it is rooted in its abstract nature (Nadler, 2012). In any case, common to all social and political psychology definitions of reconciliation is the change in the nature of relationships between groups, including changes in the group self-image (Cohrs et al., 2018) and in psychological orientation towards the other (Staub et al., 2005).

All these definitions fall under the notion of conceptual stretching (Meierhenrich, 2008). Meierhenrich argues that scholars around the world “follow the line of least resistance” (p. 204) by broadening the meaning of the concept. With this regard, the term reconciliation has been conceptually stretched from coexistence to relationship restoration. An important question posed by Nadler (Nadler, 2012) is: “if reconciliation includes any positive change in intergroup relations, then how can it be conceptualized? Or more importantly, what is it not?” (p. 293). As Krondorfer (2018) argued, “as a concept and phenomenon, reconciliation is polysemic: it cannot be contained in or reduced to a single meaning” (p. 4). Therefore, it is important to explore and understand the construct of reconciliation of each group in question. Studying intergroup relations in Switzerland is important. However, it is completely different than in Bosnia and Herzegovina, and the same intergroup processes may have different implications for relationships between the groups.

Lay People Reconciliation

Previous studies have demonstrated many times that the perception of the conflict itself differs between the parties (e.g., Dovidio et al., 2012). This implies that the perception of reconciliation must differ as well, which can easily be an obstacle to its achievement. In recent years, lay people perceptions of the conflict and peace have started to be investigated (Kişlioğlu & Cohrs, 2018; Uluğ & Cohrs, 2016; Uluğ et al., 2017). Although it is considered that understanding of the conflict is a mirror image of the society, little attention has been given by scholars to explore and understand lay people’s perceptions and interpretations of conflict resolution and peace building processes (Uluğ et al., 2017). Their voice is rarely taken into account (Lederach, 1999; Uluğ & Cohrs, 2016), and their cultural differences can be a main reason for the conflict outburst (Moore, 2014). In order for the conflicts to be resolved in more participatory ways, all the levels of society need to be taken into account (Lederach, 1999). Understanding how lay people think about the conflict provides

information about how they (will) react to conflict resolution and reconciliation (Bar-Tal, 2013; Kaufman et al., 2003).

The basic assumption of reconciliation in B&H is that it is useful for all the parties (Jansen, 2013). Intergroup contact is set as an imperative in this process, and there have been many programs since 1995 that have dealt with the matter. However, ethnic divisions continue to be a *sine qua non*, and it seems that reconciliation efforts have not fulfilled their purpose. Reasons are certainly various. However, we argue that one of them must certainly be a failure to target key issues, since people have never been asked what reconciliation represents to them. Therefore, the main research question of our study is *How Bosniaks and Serbs define reconciliation?* followed by *Whether there are differences in these definitions between the two ethnic groups?* Thereby, we want to explore to what extent are lay people definitions congruent with what has been provided in the literature so far.

Method

Reporting on the method, the analysis and results of this qualitative study will follow the steps proposed by Levitt (2019), and Braun and Clarke (2013), in accordance with the propositions of the American Psychological Association (APA). Therefore, after the method section, results, analysis and interpretation will be presented in a single section, followed by a general conclusion.

Research Design

For the purpose of this study, a qualitative approach has been applied by using the method of focus groups. Focus group is a method of data collection during which participants focus on and discuss one topic (O'hEocha et al., 2012). This discussion is relatively informal and unstructured, but it needs to be guided (Braun & Clarke, 2006). This method is suggested when an area of research or a topic are not explored enough (Frith & Gleeson, 2004), or when there is no clear theory that could be in the basis of the study, which is the case with intergroup reconciliation, as explained in the introduction. There are several important characteristics of qualitative research which represent their fundamentals, according to Braun & Clarke (2013): qualitative research is about the meaning, not numbers. It does not provide a single answer, it treats the context as important, it can be experiential or critical, it is underpinned by epistemological and ontological assumptions; it involves qualitative methodology and, of course, qualitative thinking. It also values subjectivity and reflexivity.

Study Participants

Researcher Description

The idea for this study was born during the first author's 18-month-stay in B&H, where the author had the opportunity to observe interethnic relationships in many levels. The first author, originally from Serbia, of Serbian ethnicity, collected the data, i.e. led focus groups with Serbs, and then prepared and analysed all data. Two more focus group facilitators were engaged in the study, both of Bosniak ethnic background. One of them was a male sociologist from Banja Luka, and the other one was a female psychologist from Sarajevo. Both of them had a short training in focus group facilitation. The PI planned the study and introduced herself with the qualitative method and the analysis primarily from the work of Creswell (2009, 2007), Braun and Clarke (2013), Mayring (2014) and Levitt (2019), as well as Kuckartz (2014, 2018; Kuckartz et al., 2008)

Participants

56 participants in total took part in eight focus groups, out of which there were 10 Bosniaks from Sarajevo, and 12 Bosniaks from Banja Luka (ethnic majority/minority, respectively), as well as 9 Serbs from Banja Luka and 19 Serbs from Sarajevo (again, ethnic majority/minority). All participants lived in the cities in question at the moment of data collection, all of them were older than 21 (range 21-70, $M = 31.02$, $SD = 12.15$), and came from different educational backgrounds: out of 44 of those who reported their background, 6 of them completed high school, 18 of them completed the faculty, and 20 of them were students. All the groups were ethnically homogenous and facilitated by a facilitator who was of the same ethnicity as participants. Focus group facilitators were not familiar with participants prior to data collection, except in the case of one focus group with Serbs in Banja Luka, and one focus group with Bosniaks in Sarajevo.

Participant Recruitment

Serbs from Banja Luka were recruited through personal contacts of the first author and her acquaintances. In Sarajevo, one group of Serbs was recruited with help of an employee at the Faculty of Philosophy in Pale, East Sarajevo, and the other group was recruited with help of a member of Interreligious council of B&H and via contacts of the local orthodox priest. Bosniaks from Banja Luka were recruited in cooperation with Merhamet (a charity organization) of the Islamic Community, and the researchers in Sarajevo were helped by contacts from the Faculty of Political Science and the NGO 'Education builds B&H'. The number of participants across the focus groups ranged from four to

eleven. All groups were planned to have between five and eight participants according to recommendations from the literature (Braun & Clarke, 2006; Krueger & Casey, 2009). However, in one group with Serbs from Banja Luka, there was a female participant who did not want to answer any questions, and who left the group after she was asked a few questions (the group with four participants). There was only one group with 11 participants, which was due to inadequate communication between the researcher and the helpers in the process of recruitment. All the other groups ranged from five to eight participants. After introductory description of the process and conditions of participation, including making audio records of discussions, all participants consented to take part in the discussion. Each group had an appropriate debriefing, which was also conducted to a person who left the group. The study was approved by the Ethical Committee of the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

Data Collection

Focus group protocol was developed prior to conduction of the research, partially based on theoretical assumptions, and partially aiming at exploring what is not familiar in the context of B&H. The development of the focus group protocol was done with the support of colleagues at the Department of Psychology, University of Banja Luka, who already had an experience in planning and conducting them. The protocol was piloted with two groups of students from the University of Banja Luka. Five groups of questions included the following subtopics: *What is reconciliation?*, *What is achievable reconciliation?*, *What and how much is ingroup ready to give for reconciliation?*, *What does the ingroup expect from the outgroup for reconciliation?*, and *Where are the two groups now regarding reconciliation?* Focus groups lasted between 50 and 90 minutes. Discussions were recorded and transformed into verbatim transcripts, any personal details were anonymized, and these transcripts were further used in the analysis. Only the parts of transcripts which included answers to the questions *what is reconciliation*, i.e. *how would you define reconciliation between Serbs and Bosniaks in B&H*, *how would you know if reconciliation was achieved*, *how does it look like?* and *do you think that reconciliation between Serbs and Bosniaks is achieved in B&H after the war?* will be presented in this paper.

During the focus groups, the facilitators moderated the discussion, asking questions and sub-questions, and making sure that participants were focused on the topic. Facilitators did not, verbally or non-verbally, express their own opinions and beliefs about the topic and participants' answers.

Data Analysis

The analysis was conducted in MAXQDA Pro 2020 software. MAXQDA software for processing qualitative data offers many possibilities for their analysis, including three types of procedures: thematic analysis, evaluative text analysis, and type-building text analysis (Kuckartz, 2014). It provides insights into qualitative data without suggesting interpretations, similar to other qualitative data analysis software used in Psychology research. MAXQDA is used in both qualitative and mixed-method studies. It can calculate inter-coder reliability, and use clustering of codes. An inductive-deductive approach was applied for qualitative content analysis, performed following Mayring's guidelines (Mayring, 2014). This approach includes both pre-defined set of codes, and creates new codes during the coding process, if necessary. The initial set of codes was adopted from *International Handbook of Peace and Reconciliation* (Malley-Morrison et al., 2013). This international study aimed at exploring definitions of peace and reconciliation across the world. The chapter that described definitions in Russia and the Balkans (Miheljak et al., 2013) did not include B&H in its sample. That was why it was assumed that this set of codes would not suffice to include all possible codes that would emerge in the data. Additional codes were added if no existing codes could comprehend certain segments. The codebook is provided in Appendix A.

Focus groups audio files were transcribed verbatim, including all verbal utterances. Transcripts were anonymised by providing pseudonyms and all potential information that could lead to identification of participants, which were changed accordingly.

The units of analysis included parts or whole sentences, with additional contextual text included. Sometimes one word was coded, if it had no pertaining sentence or accompanying text (e.g. an answer to the question *What is ingroup ready to give – Nothing*). One segment could be coded with more than one code. Therefore, it was included under one or several coding categories. After familiarization with the data, the first coder coded all segments by using already existing codes and adding new codes when the existing ones could not comprehend a segment. Although the concept of inter-coder reliability was questioned among qualitative research methodologists (e.g., Braun & Clarke, 2006; Creswell, 2007), in order to ensure greater objectivity of coding and interpretation, we calculated inter-coder reliability. After initial coding, another check was performed, after which 30% of randomly selected parts of the text were coded by the second, independent coder. The intercoder agreement was 94.92% after the initial check, and the disagreements were resolved after discussion about the remaining segments.

Results and Discussion

Appendix B shows the table with quantitative data, i.e. the frequency of coded segments under each code, and percentage in the total number of segments *per code*, as well as the percentage of each code in the total number of codes *per group*. 285 segments in total were coded within the topic of defining reconciliation.

When asked whether reconciliation in B&H was achieved, 77% of Serbs and 89.3% of Bosniaks said that it was not. Only 4% of Bosniaks claimed that they did not know and could not provide the answers, while the rest think that it was achieved (23% of Serbs and 6.7% of Bosniaks).

General Tendencies in Defining Reconciliation

The biggest percentage of the overall coded segments falls under the definition of reconciliation as *recognize/acknowledge/accept*. It is followed by *ordinary life* and *individual approach*. Above 5% of share within the total number of codes are *resolve/fix* and *political reconciliation*.

When it comes to the category of *recognize/acknowledge/accept*, the topics include two content directions. The first is acknowledging and accepting the past of each group by admitting and accepting 'the truth', no matter how hard that is.

In order to accept something, we have to face the truth, however it is, or was, or will be. We have been more developed at the consciousness level, to accept both differences and negative events that have happened in this country, and turn ourselves towards something better for the sake of future. We must accept each other, because I absolutely, me personally, don't see any other option. We can have diverging attitudes, we can have diverging opinions, feelings and everything, but we have to accept each other, and we have to live, if not together, then next to each other. That is simply, for me, the destiny of this country. (Bosniak, Banja Luka)

I would like to say regarding the reconciliation between Serbs and Bosniaks what I think, that the key thing which would actually lead to reconciliation, if that is possible at all, is to find room in each community, and understand other communities in the context of accepting their interpretation of the past. (Serb, Sarajevo)

Another direction points to acknowledging the culture of the outgroup and differences between the groups, and accepting each other regardless of ethnicity or religious background.

For me, reconciliation is a beginning to accept each other in the way we are, regardless of the national group. (Bosniak, Sarajevo)
It's when my Bosniak friend can visit me at (Orthodox) Christmas, and when we can celebrate it, and when I could visit him at Ramadan, with no restrictions at all, and also at Christmas on December 25th. That is reconciliation for me. (Serb, Banja Luka)

It comes as no surprise that the biggest share of coded segments falls under the category of recognizing, acknowledging and accepting the past and the outgroup. The definitions provided in the previous literature have often emphasized these elements of reconciliation. For example, the definition by Bar-Tal (Bar-Tal & Bennink, 2004; Staub & Bar-Tal, 2003) considers reconciliation to be a process of healing that eventually leads to mutual acceptance between the groups. Kelman (2008) defines reconciliation in terms of relationship transformation, which includes changes in thinking, feeling, and acting towards the outgroup. Nadler et al. (2008) also tend to define reconciliation as mutual understanding. In our study, the content of definitions referring to this quality includes acknowledging and accepting members of the outgroup regardless of their ethnic or religious background, 'or their name', as participants used to explain (Bosniak and Serbian names differ greatly, and usually make it easy to distinguish group membership). Participants have emphasized the importance of 'de-grouping', i.e. perceiving other people not as group members, but rather as individuals who have their qualities regardless of whether they are Muslim, Orthodox, Serbs or Bosniaks.

When defining reconciliation as an *ordinary life*, the content of responses includes mostly normal everyday functioning, in the sense of communicating, spending time together with the members of the outgroup, dealing with everyday activities such as work or education, and discussing these freely with the outgroup members.

I would like to live to see that, and I consider that to be reconciliation, when people talk for three years and eleven months about their jobs, about hanging out, travelling, what they read, what nice things they saw, and only one month, and even that is a lot, about politics, before elections. (Bosniak, Banja Luka)

It means to live an ordinary life, do your job, go to school, educate yourself, everything according to possibilities and then, I think, if every man deals with himself and his own problems ... he wouldn't have time to think about who is a greater Serb, who is a greater Croat, who is a greater Muslim. (Serb, Sarajevo)

An importance of the contact for intergroup relations is a widely researched topic in social psychology. The four processes of change through the intergroup contact were described by Pettigrew (1998), including learning

about the outgroup, changing behaviour, generating affective ties, and ingroup reappraisal. Besides the widest category of Recognize/acknowledge/ respect, which includes all these processes, our participants have emphasized the importance of the contact, cooperation and solving common problems, such as employment, progress, survival, which can lead to improved intergroup relations (e.g., Gaertner et al., 2000; Pettigrew et al., 2011). There were several responses in which it was mentioned that the 'normal life' was what they had in Bosnia before the war.

I wouldn't look at it as reconciliation, but rather going back to normal. Normal was what we had before the war, this now is not normal. (Bosniak, Banja Luka)

Yugoslavia was a socialist country, in which group differences were suppressed and "brotherhood and unity" were promoted. Spasić (2012) explored the perception of Yugoslavia in a qualitative study. Participants mentioned exactly the same syntagm, 'ordinary life'. It stood for material and social well-being, employment opportunities, free education, and especially a moral universe, the set of beliefs and behaviours that enabled for brotherhood and unity to persist. The so-called Yugo-nostalgia seems to be a common phenomenon in the region.

The content of the segments coded under *individual approach* was mostly about personal views, emphasizing the role of the individual in reconciliation. Respondents repeatedly emphasized that they could only speak from their own point of view and about themselves, that they were not fighting with anyone, so they could not reconcile accordingly. The other group of comments stressed the importance of individual development in a sense that every person should think for himself/herself and work on his/her own personal development, in order to be able to accept the outgroup and reconcile.

Individually speaking, I have many friends of other nationality and religious group, my parents also had, and they stayed in touch with them. (Serb, Sarajevo)

I think that generally people should be working on themselves primarily, on enhancing their personalities, maybe even work on understanding, maybe tend to get to know the other nation, because, from my own personal experience, the greatest Serbs or nationalists are those who have the least contact with the other nation. (Serb, Banja Luka)

Emphasizing the individual instead of the group aspect of reconciliation could be a consequence of group detachment, and may be a mechanism to protect the positive group self-image (Bilali & Vollhardt, 2019).

When it comes to defining reconciliation as a *political reconciliation*, the content comprehends naming politicians and politics as key reconciliation agents. Respondents stated that politicians were those who were supposed to reconcile their politics in order to be able to say that reconciliation existed in B&H. Current political structures were called manipulative and said to be using national divisions as means for staying in their positions.

Simply, in my opinion, further steps towards reconciliation, depend on politicians. And politicians don't aim for that. Politicians aim to keep the status quo, to radicalize it even more, and they are getting rich in this situation. (Bosniak, Banja Luka)

It seems to me that these politics...(should be) reconciliation politics, where those in charge should reconcile with one another, those who lead the people and say 'what we are doing now, we will be doing in a completely different way than before, it's both our fault and we both have made mistakes', should make the step towards that political, a real political reconciliation. (Serb, Banja Luka)

The politics of reconciliation includes not only personal relationships among politicians, but rather restructuring of institutions, developing politics that aim at making connections, inclusion and reintegration, democratization and restorative justice (Bar-Tal et al., 2012), building a common future (Rigby, 2001), unofficial diplomacy for building mutual trust (Christie & Louis, 2012), and institutional cooperation (Kelman, 2008). In the context of B&H, the aspects of political reconciliation are clearly lacking. Leading politicians representing all three ethnic groups keep denying war crimes undermining reconciliation accordingly (Spoerri, 2012; Subotić, 2010). What *is* institutionalized are ethnic divisions (Petričušić & Blondel, 2013). The content of responses of our participants supports these views. They recognize the importance of the role of politicians, and explain that politicians 'keep turning against one another' and 'heating up the wounds of war' being supported by the media. This significantly undermines the trust building, which is considered important for intergroup reconciliation (Bar-Siman-Tov, 2004; Cehajic et al., 2008; Kelman, 2010).

Similarities and Differences between Bosniaks and Serbs in Defining Reconciliation

Both groups tend to define reconciliation most often as *recognize/acknowledge/accept*. However, definitions by Bosniaks fall under both tendencies described in the previous section, while Serbs, when defining reconciliation in

these terms, in all but one case talk about decreasing prejudice and divisions, and accepting the outgroup members regardless of their ethnicity or religion.

Around 10% of the segments fall under the category of *ordinary life*. The content is similar in both groups, including freedom to go to any part of the country without fear, and communication and cooperation at daily level. Although *individual approach* and *political reconciliation* are used to define reconciliation in both groups, Serbs are somewhat more prone to these definitions. The content of *individual approach* mostly overlaps (see previous section for examples). When talking about *political reconciliation*, Bosniaks tend to speak in more general terms of accountability of politicians in general to make the change. Serbs also define political reconciliation in those terms, but they also mention concrete steps that could be taken to achieve it.

I can tell you right now, a concrete step would be to have elections in B&H less frequently, at least every four years, not every two years, for example. Because as soon as we stabilize relations a bit, new elections come, and then again the political rhetoric wins the points to them by producing conflicts between us (Serb, Banja Luka)

Other definitions are more or less exclusively produced by one of the two groups. *Economical sustainability* is one of the most important aspects of reconciliation according to Bosniaks. The content includes opinions about economic stability and sustainability as reconciliatory factors. If the economy were strong enough and people had enough material resources, there would be reconciliation.

In my opinion, war itself is economical. It's easier when a man is poor, weary, when he has nothing, it's the easiest then to make him believe it's my mistake, his, her mistake. ... Those are the moments when a man is psychologically being influenced, every day, in various ways. (Bosniak, Banja Luka)

If they made a good company now, with good salaries, half Serbs, half Muslims, Bosniaks, no one would be in conflict with anyone, everyone would be working there. And thinking 'when is the salary day?'. ... Reconciliation, I have no idea how to get to it, but economy is the key, as well as connecting, young people to spend time together, and including the youth in life in general, and political life, and economic life... (Bosniak, Banja Luka)

The rationale for economy as a factor of reconciliation lies in the opinion that ordinary people could be more easily manipulated if they were poor. If there were enough jobs and reimbursements, people would focus more on that, and the economy would connect people. The significance of the ability of

the state to maintain peace is widely recognized (Taydas & Peksen, 2012). The authors have found that the investment in social welfare decreases preference for the violence and the conflict among citizens: improved living standards lead to a bigger cost of insurgence (Taydas & Peksen, 2012). Also, the rise in GDP decreases readiness to take part in the conflict and the outburst of the conflict in the first place (Diener & Tov, 2007). Our lay participants have also recognized the impact which business could have on reconciliation. Namely, by engaging in track two diplomacies, business organizations can contribute to reconciliation (Fort & Schipani, 2004) by lowering tensions and improving communication and mutual understanding (Spreitzer, 2007). Nevertheless, why do Bosniaks find economy more important than Serbs? One possible interpretation is that economy is an important part of the state functioning, and since Bosniaks tend to perceive themselves as a majority (which, numerically speaking, they are; Pratto et al., 2017), they may think more in terms of what would be good for the whole state. Serbs are more pro-partition oriented, and they have a 'backup state' (Karić, 2019) which also helps by financing them³.

Bosniaks also tend to define reconciliation as *coexistence*. This category includes segments that overlap with ordinary life. However, there is also another type of definition: coexistence instead of reconciliation, living one by the other with respect for each other. In a number of segments, they stress that coexistence already exists.

Coexistence, living one by the other, but with respect and appreciation (Bosniak, Banja Luka)

In my opinion, not reconciliation, but rather coexistence, is a better term. Living together. The tolerance and respect, simply respect. ... If we respect each other and don't do what we don't want to be done to us, I think that's it. (Bosniak, Banja Luka)

In this case, reconciliation is not integration, but rather coexistence in multiculturalism. The group does not reject their culture, it neither accepts, nor rejects the outgroup's culture. Perhaps then we could be talking about multicultural coexistence (Erten et al., 2018). The peaceful coexistence is also defined as lack of friendly relationships, but the possibility to interact freely and safely, without obliging to 'inflated' reconciliation (Worchel & Coutant, 2008), or how Petrović (2005) summarized it, it is an intergroup relationship in which neither of the groups tries to destroy the other (p. 79).

Another category used to define reconciliation by Bosniaks is *resolve/fix*. This category mostly includes comments on the need to resolve issues emerging from the past misdeeds, e.g. to acknowledge that there has been a genocide

³ <http://www.vladars.net/eng/vlada/ic/ns/Pages/Press-Release-following-the-52nd-Government-session-.aspx>

in Srebrenica, as well as to enable repatriation and the open discussion about what has happened during the conflicts.

To find a way to live with perspective, in a way that things from the past which are crystallized through the court rules, are accepted by everyone. (Bosniak, Sarajevo)

Then we could probably call it reconciliation. Being able to talk almost completely openly. At the same level. Without making numbers, counting the dead, God forbid, I mean, to make any kind of statistics or something like that. (Bosniak, Sarajevo)

Defining reconciliation as *facing the past* is also almost exclusively mentioned by Bosniaks. This definition includes admitting to misdeeds on both sides, prosecuting the responsible.

When we achieve to have the same version of history of what happened during the 90s. What she said, the guilt will be pleaded, i.e. the responsibility should be on both sides. (Bosniak, Sarajevo)

When talking about admitting misdeeds, I think that no one was a goody two-shoes in war. No one, not one side, so it's about time for both sides to admit everything. (Bosniak, Sarajevo)

It was theorised in the previous literature that resistance to reconciliation could be a consequence of psychological wounds caused by the outgroup's misdeeds (Noor et al., 2008). In order for reconciliation to be achieved, it was necessary for both sides to face their past. However, it was interesting that these definitions were almost exclusively provided by Bosniaks. According to ICTY, 65-70% of all victims in the Bosnian war were Bosniaks (Zwierzchowski & Tabeau, 2010). This could explain the importance they were posing to this aspect of reconciliation, in comparison to Serbs.

The category of *future orientation* is almost exclusively named by Bosniaks. The content includes turning towards the future, and setting goals that people should tend to achieve in order to overcome what has happened to them.

To have the same goal, trying to reach that goal, to set reconciliation as a goal for all of us, and to build the state, to make it better for all of us. (Bosniak, Sarajevo)

We, the youth, should completely turn ourselves towards pulling out lessons from the past, directing them towards the future. Our reconciliation is there, and there is no way to reconcile differently. (Bosniak, Banja Luka)

Moving forward, another category mostly used by Bosniaks, refers to forgetting the past, turning away from it, and keeping living with experiences they have had during the war.

Of course, I can't forget what happened to me during the 90s war, but I have to continue living with it, because whatever happens, it will neither bring back those I lost, nor my years, nor my family, nothing. (Bosniak, Sarajevo)

In my opinion, history cannot be redrawn, the facts cannot be erased, but we can move past that to the end of having a better tomorrow for, if not us, the future generations. (Bosniak, Banja Luka)

The two categories may seem similar at first. However, the content of future orientation is mostly oriented towards an active role, including setting common goals and turning *to* the future, as opposed to moving forward as turning *away* from the past. Future orientation seems like a healthy adaptation mechanism, which can help to reduce intergroup divisions. It includes future-oriented behaviours, such as planning or investing in future (Hofstede, 2003). Also, future-oriented cultures invest in long-term society benefits, take into account both present and future generations, and increase the probability of lasting peace (House et al., 2004). Besides, not all identities of the group members are equally marked by victimization (Vollhardt & Nair, 2018). Some group members may consider that it is more important to move on, remember the past, but not let it shape future (Bilali & Vollhardt, 2019).

Future goals named by Bosniaks are *unitary B&H*, a country without entity borders, with only one president and also without mental borders. They believe that the threat coming from possibility of division affects the intergroup relations. This may be true if the importance of cooperation and building mutual trust is considered.

We will have one state without entities, and one system, national education program instead of two schools under one roof. We won't have interstate borders like now, like 'Welcome to the Federation' or 'Welcome to Republika Srpska'. (Bosniak, Sarajevo)
Somehow, we just need to tear down the walls between us, and then reconciliation will be there, in the last stadium, the best one. (Bosniak, Banja Luka)

Serbs, on the other hand, define reconciliation more often in terms of *cooperation, respect, building new relationships with the outgroup, and reaching understanding*.

Actually, establishing those normalized economic relations, in which people can function and cooperate with one another, regardless of their ethnicity, (Serb, Sarajevo)

I think reconciliation is respecting religious freedom, respecting national and all other possible freedoms necessary for a man. (Serb, Sarajevo)

A kind of rebuilding broken relationships after the 1990s war (Serb, Sarajevo)

Not to accept it (outgroup view) in the sense of treating it true, but at least to understand it, to understand each other in different interpretations of the past, and to really allow each other to have different interpretations of the past, and then not to deal with it too much, but rather to deal with the real problems. (Serb, Sarajevo)

All these aspects could fall under the instrumental processes (Nadler, 2012), with the aim to rebuild trust between groups through cooperation and shared goals and projects. Mutual trust is considered the base of reconciliation (e.g., Halperin & Bar-Tal, 2011; Kelman, 2010; Nadler, 2012). The benefits of cooperation, which would improve intergroup relations based on well-maintained intergroup contact (Pettigrew & Tropp, 2006), trust and increased tolerance, are improved intergroup experiences, which promote reconciliation (MacDonald, 2009). (Re)building intergroup relationships is certainly recognized as important (e.g., Bar-Tal et al., 2012; Christie & Louis, 2012), and is considered to be a part of the intergroup forgiveness process (Čehajić-Clancy, 2007). Given that Serbs are considered aggressors in the Bosnian war narrative (Ruiz Jiménez, 2013), the necessity to gain trust of the outgroup, as well as insisting on accepting each person regardless of his/her group membership, might be understandable. Bosniaks insist more on facing the past and acknowledging the war victims, which may also be in function of the aforementioned narrative.

When it comes to admitting *aggressor/victim roles*, Serbs are prone to defining reconciliation in these terms more often than Bosniaks. Defining reconciliation as building new relationships with the other group is also stated as a definition only by Serbs.

In my opinion, we should give up the Hollywood narrative about total aggressors and total victims. Because, I think, my personal experience and the experience of my family and other families, imply that neither Serbs were aggressors in Sarajevo, nor Sarajevo Muslims were exclusive victims of the 'aggressors'. (Serb, Sarajevo)

They claim that there are victims and aggressors on both sides, and that it should be recognized officially. Kelman (2010) argues that, in order to achieve reconciliation, groups have to remove negative elements in their self-identity, including perceiving oneself as an aggressor, and perceiving oneself as a victim. However, both groups should go through this process in order to make the change and stop insisting on victim and aggressor identities. Groups that are both aggressors and victims, such is the case with Bosniaks and Serbs, both have needs of victims and of aggressors. They tend to justify their deeds (Staub & Pearlman, 2006) and be recognized as victims (Vollhardt et al., 2014). Nadler (2012) recognizes change of this victim-aggressor relationship as one of the main reconciliation outcomes.

There is also certain percentage of answers by Serbs which include *inability to define reconciliation since it cannot be achieved*. Even when they are not sure how to define it in a more precise manner, they claim it cannot be achieved. This may be due to the emotional and cognitive processes that are present in aggressors, that enable them to keep the perception of group morality and defend from the overwhelming negative feelings. Thus, they tend to minimize the war and post-war events (Shnabel & Noor, 2012), and engage in historical defensiveness (Bilewicz et al., 2017; Bilewicz, 2016).

Conclusion

The study presented in this paper aimed to explore definitions of reconciliation provided by Serbs and Bosniaks from two major cities in Bosnia-Herzegovina. Since intergroup reconciliation was not clearly defined in the literature, we found it of a great importance to first define the concept in the given context in order to be able to address future research on the topic, as well as provide background for future interventions. We applied the qualitative method including focus group interviews.

Diversity of answers to the question of defining reconciliation, i.e. the lack of codes with big share in the overall percentage, signals the complexity of defining such an abstract concept in terms that it could be useful for potential interventions (or for the sake of defining it at all). General tendencies in defining reconciliation tend to view it as an individual, internal task, intergroup process, but also as a political quest, which should all lead to acknowledging and accepting the outgroup and its own past. Both groups agree on the importance of changing psychological orientation towards the other, which is the common place in almost every definition of reconciliation in social psychology (Staub et al., 2005). This change in psychological orientation includes different emotional, cognitive and behavioural processes, depending on the definition (Bar-Tal, 2000; Kriesberg, 1998). Our participants seem to have recognized all three aspects: beliefs and prejudice need to be changed, the outgroup culture needs

to be recognized and acknowledged. These changes need to be demonstrated in behaviour, and emotions such as fear or anger, which will thus be minimized.

It may differ which type of changes should occur, and in which direction,, and this is exactly what could be observed in our study. Participants agree about the importance to transform the relationship, including acknowledging and accepting the outgroup members, making individual efforts to do so, and the importance of setting political grounds for achieving true reconciliation. It is the differences in these definitions that may pose threats to reconciling. One group finds reconciliation to be the act of admitting misdeeds by the outgroup, while the other thinks it is important to abandon the narrative in which they are exclusive aggressors. They see other aspects that differ as important reconciliation elements. This is important for a couple of reasons. First, practitioners and policy makers should take into account the differences in definitions or what is supposed to be the ultimate aim of their actions, and to make use of those elements that are common for both groups. Although there are similarities and differences between the groups in construing reconciliation, what is ruinous is the high percentage of participants in both groups who find that reconciliation is not achieved. Twenty-five years after the armed conflict ended, the high numbers do not provide an optimistic image. One of the reasons can certainly be a partial targeting of what reconciliation is 'supposed' to be.

Additionally, we believe that this study contributes to the topic of intergroup reconciliation after violent conflicts. Although it seems familiar and explained, there are numerous questions of reconciliation that still need to be answered. For example, when can it be considered achieved? What makes it different from other processes, such as conflict resolution or normalization? How can it be transferred from small to large groups? Is it a process or an outcome? To what extent is it contextually dependent? Our study sheds light on the very definition of the process, on its *conceptualization*, which is based on lay people's opinions, which is both rare and necessary to be explored within the area. We have also demonstrated that different parties can have different constructions of the concept, which must be taken into account in future research. As Bilali and Vollhardt (2019) argue, most reconciliation strategies in the literature do not take into account different construals of collective violence, and consequently, we argue, different construals of reconciliation. A qualitative approach is useful because it enables lay people reality regarding reconciliation for assessing the genuine construction. As important, we would also emphasize the finding that there is a part of the variance of reconciliation that is defined by both groups as important, but also a group-specific part, revealing differences between the groups. Future research should focus more on exploring lay people definitions of this concept in other post-conflict societies, as well as apply a mixed-method research to deepen the understanding of the topic.

Limitations and strengths. As many qualitative studies, our study has limitations as well regarding the sample of the focus group participants. The

number of participants varied in each group, which could have been an issue in the sense that a more fruitful discussion could be produced, but the number of participants was sometimes small. In addition, the majority of participants were highly educated, which could have biased the sample. Focus groups could have been conducted in other towns in B&H. However, this was logistically difficult to conduct. Nevertheless, the value of this study is multiple. As already mentioned, it contributes to defining reconciliation, as well as to understanding this concept in a particular context. Lay people should be included more often in studies that deal with phenomena which directly influences their everyday lives. We believe that our study have set grounds for a more purposeful future work on reconciliation in B&H.

References

- Aiken, N. T. (2010). Learning to live together. *International Journal of Transitional Justice*, 4(2), 166–188. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijq002>
- Bar-Siman-Tov, Y. (2004). Dialectics between stable peace and reconciliation. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 39–60). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195166439.003.0003>
- Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21(2), 351–365. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00192>
- Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139025195>
- Bar-Tal, D., & Bennik, G. H. (2004). Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From Conflict Resolution to Reconciliation* (pp. 11–38). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195166439.001.0001>
- Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Zafran, A. (2012). Ethos of conflict: The concept and its measurement. *Peace and Conflict*, 18(1), 40–61. <https://doi.org/10.1037/a0026860>
- Bilali, R., & Vollhardt, J. R. (2019). Victim and Perpetrator Groups' Divergent Perspectives on Collective Violence: Implications for Intergroup Relations. *Political Psychology*, 40, 75–108. <https://doi.org/10.1111/pops.12570>
- Bilewicz, M. (2016). The dark side of emotion regulation: Historical defensiveness as an obstacle in reconciliation. *Psychological Inquiry*, 27(2), 89–95. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2016.1162130>
- Bilewicz, M., Witkowska, M., Stefaniak, A., & Imhoff, R. (2017). The lay historian explains intergroup behavior: Examining the role of identification and

- cognitive structuring in ethnocentric historical attributions. *Memory Studies*, 10(3), 310–322. <https://doi.org/10.1177%2F1750698017701614>
- Biruski, D. C., Ajdukovic, D., & Stanic, A. L. (2014). When the world collapses: changed worldview and social reconstruction in a traumatized community. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), 24098. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.24098>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful qualitative research: A practical guide for beginners*. Sage.
- Cehajic, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29(3), 351–367. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2008.00634.x>
- Čehajić-Clancy, S. (2007). Međugrupno praštanje. Šta je međugrupno praštanje? [Intergroup forgiveness. What is intergroup forgiveness?]. *Puls demokratije*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/275349448_Medugrupno_praštanje_Sta_je_medugrupno_praštanje
- Čehajić-Clancy, S., Effron, D. A., Halperin, E., Liberman, V., & Ross, L. D. (2011). Affirmation, Acknowledgment of In-Group Responsibility, Group-Based Guilt, and Support for Reparative Measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 256–270. <https://doi.org/10.1037/a0023936>
- Christie, D. J., & Louis, W. R. (2012). Peace interventions tailored to phases within a cycle of intergroup violence. In L. R. Tropp (Ed.), *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 252–269). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199747672.013.0015>
- Cohrs, J. C., Vollhardt, J. R., & McKeown, S. (2018). Intergroup Conflict, Peace, and Reconciliation. In C. J. Hewer & E. Lyons (Eds.), *Political Psychology: A social psychological approach*, (pp. 292–312). Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1002/9781118982365.ch15>
- Čorkalo Biruški, D., Ajduković, D., Löw, A., & Bakić, H. (Ur.) (2016). *Može li se oprostiti nakon rata: psihologijski pogled. [Can one forgive after the war: psychological view.]* FF Press.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five approaches*. Sage.
- Creswell, J. W. (2009). *Research design. Qualitative, quantitative and Mixed Methods Approaches*. Sage.
- De la Rey, C. (2001). Reconciliation in divided societies. In D. J. Christie, R. V. Wagner, & D. D. Winter (Eds.), *Peace, conflict, and violence: Peace psychology for the 21st century* (pp. 251–261). Prentice Hall.
- Diener, E., & Tov, W. (2007). Subjective well-being and peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 421–440. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2007.00517.x>
- Dixon, P. (2001). *Northern Ireland the politics of war and peace*. Palgrave. <https://doi.org/10.1017/s0095139000069118>

- Dovidio, J. F., Saguy, T., West, T. V., & Gaertner, S. L. (2012). Divergent intergroup perspectives. In Tropp, L. R. (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 58-175). Oxford Handbooks Online. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199747672.013.0010>
- Erten, E. Y., van den Berg, P., & Weissing, F. J. (2018). Acculturation orientations affect the evolution of a multicultural society. *Nature Communications*, 9(1), 1–8. <https://doi.org/10.1038/s41467-017-02513-0>
- Fort, T. L., & Schipani, C. A. (2004). *The role of business in fostering peaceful societies*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511488634>
- Frith, H., & Gleeson, K. (2004). Clothing and embodiment: men managing body image and appearance. *Psychology of Men & Masculinity*, 5(1), 40–48. <https://doi.org/10.1037/1524-9220.5.1.40>
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Banker, B. S., Houlette, M., Johnson, K. M., & McGlynn, E. A. (2000). Reducing intergroup conflict: From superordinate goals to decategorization, recategorization, and mutual differentiation. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 4(1), 98–114. <https://doi.org/10.1037/1089-2699.4.1.98>
- Gibson, J. L. (2006). Overcoming apartheid: Can truth reconcile a divided nation? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 603(1), 82–111. <https://doi.org/10.1177/0002716205282895>
- Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2011). Socio-psychological barriers peace making: An empirical examination within the Israeli Jewish society. *Journal of Peace Research*, 48(5), 637–651. <https://doi.org/10.1177/0022343311412642>
- Hermann, T. (2004). Reconciliation: Reflections on the theoretical and practical utility of the term. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 39–60). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195166439.003.0003>
- Hofstede, G. (2003). *Culture's consequences: Comparing values, behaviours, institutions and organizations across nations*. Sage.
- House, R., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W., & Gupta, V. (2004). *Culture, leadership and organizations*. Sage.
- Jansen, S. (2013). *Ako je pomirenje odgovor, da li postavljamo prava pitanja?* [If reconciliation is the answer, are we asking the right questions?]. Retrieved from: <http://recom.link/wp-content/uploads/2016/11/Stef-Jansen-1.pdf>
- Karić, T. (2019). Is this my country? Identification with national symbols in Serbs and Bosniaks in B&H. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), 57–75.
- Kaufman, S., Elliott, M., & Shmueli, D. (2003). Frames, framing and reframing. *Beyond Intractability*, 1, 1–8.
- Kelman, H. C. (2008). Reconciliation from a Social-Psychological Perspective. In A. Nadler, T. E. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (pp. 15–32). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195300314.003.0002>

- Kelman, H. C. (2010). Conflict Resolution and Reconciliation: A Social-Psychological Perspective on Ending Violent Conflict Between Identity Groups. *Landscapes of Violence*, 1(1), 1–9. <https://doi.org/10.7275/R5H12ZX0>
- Kişlioğlu, R., & Cohrs, J. C. (2018). Nationhood as a social representation: Making sense of the Kurdish opening in Turkey. *Peace and Conflict*, 24(2), 165–174. <https://doi.org/10.1037/pac0000317>
- Kriesberg, L. (1998). Coexistence and the reconciliation of communal conflicts. In E. Weiner (Ed.), *The handbook of interethnic coexistence* (pp. 182–198). Continuum.
- Krondorfer, B. (Ed.). (2018). *Reconciliation in Global Context: Why it is Needed and how it Works*. SUNY Press.
- Krueger R. A., Casey M. A. (2000). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, 3rd ed. Sage Publications. [https://doi.org/10.1016/0737-6782\(96\)85709-2](https://doi.org/10.1016/0737-6782(96)85709-2)
- Kuckartz, U. (2018). *Qualitative Inhaltsanalyse. Methoden, Praxis, Computerunterstützung [Qualitative content analysis. Methods, Practice, Computer Support]* Beltz Juventa. http://www.ciando.com/img/books/extract/3779946831_lp.pdf
- Kuckartz, U. (2014). *Qualitative text analysis: A guide to methods, practice and using software*. Sage.
- Kuckartz, U., Dresing, T., Rädiker, S., & Stefer, C. (2008). Warum eine qualitative Evaluation? [Why a qualitative evaluation?] In U. Kuckartz, T. Dresing, S. Rädiker, & C. Stefer (Eds.), *Qualitative Evaluation. Der Einstieg in der Praxis* (pp. 11–14). VS Verlag für Sozialwissenschaften. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-91083-3>
- Lederach, J. P. (1999). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies (3rd ed.)*. United States Institute of Peace Press.
- Lederach, J. P. (2003). The wow factor and a non-theory of change. In Sampson, C., Abu-Nimer, M., Liebler, C. (Eds.), *Positive Approaches to Peacebuilding: A Resource for Innovators* (pp. 119–134). Pact Publications.
- Levitt, H. M. (2019). *APA Style products. Reporting qualitative research in psychology: How to meet APA style journal article reporting standards*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000121-000>
- MacDonald, D. B. (2009). Living together or hating each other? In C. Ingrao & T. A. Emmert (Eds.), *Confronting the Yugoslav controversies* (pp. 391–424). Purdue University Press. <https://doi.org/10.1163/187633309x12563839996865>
- Malley-Morrison, K., Mercurio, A., & Twose, G. (2013). *International Handbook of Peace and Reconciliation*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5933-0>
- Mannergren Selimovic, J. (2015). Challenges of postconflict coexistence: Narrating truth and justice in a Bosnian town. *Political Psychology*, 36(2), 231–242. <https://doi.org/10.1111/pops.12205>

- Mayring, P. (2014). *Qualitative Content Analysis. Theoretical Foundation, Basic Procedures and Software Solution*. Open Access Repository. <https://doi.org/10.4135/9781446282243.n12>
- Meierhenrich, J. (2008). Varieties of reconciliation. *Law and Social Inquiry*, 33(1), 195–231. <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2008.00098.x>
- Miheljak, V., Polič, M., Plassaras, A., Tsatsaroni, C., McCarthy, S., Petrović, N., Medvedeva, A., & Yalcinkaya, A. (2013). Definitions of Peace and Reconciliation in Russia and the Balkans. In: Malley-Morrison, K., Mercurio, A., & Twose, G. (Eds.), *International Handbook of Peace and Reconciliation* (pp. 51–61). Springer.
- Moore, C. (2014), *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict, 4th ed*. Jossey Bass. <https://doi.org/10.1558/mtp.33140>
- Nadler, A. (2002). Post resolution processes: an instrumental and socio-emotional routes to reconciliation. In G. Salomon & B. Nevo (Eds.), *Peace education worldwide: The concept, underlying principles, and research* (pp. 127–143). Erlbaum. <https://doi.org/10.4324/9781410612458>
- Nadler, A. (2012). Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions. In: L. Tropp (Ed.), *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict* (pp. 291–308). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199747672.013.0017>
- Nadler, A., Malloy, T., & Fisher, J. D. (2008). *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195300314.001.0001>
- Niškanović, J., & Petrović, N. (2016). Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje: međugeneracijske razlike [Collective guilt and readiness to reconcile intergenerational differences]. *Primenjena psihologija*, 9(2), 163–175. <https://doi.org/10.19090/pp.2016.2.163-175>
- Noor, M., Brown, R. J., & Prentice, G. (2008). Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47(3), 481–495. <https://doi.org/10.1348/014466607X238751>
- O'hEocha, C., Wang, X., & Conboy, K. (2012). The use of focus groups in complex and pressurised IS studies and evaluation using Klein & Myers principles for interpretive research. *Information Systems Journal*, 22(3), 235–256. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2575.2011.00387.x>
- Pavlaković, V. (2014). Symbolic Nation-building and Collective Identities in Post-Yugoslav States. *Croatian Political Science Review*, 51(5), 7–12.
- Petričušić, A., & Blondel, C. (2013). Introduction - Reconciliation in the Western Balkans: New Perspectives and Proposals. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11(4), 1–6. Retrieved from <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2012/Petricusic.pdf>
- Petrović, B., Mededović, J., Radović, O., & Lovrić, S. R. (2019). Conspiracy mentality in post-conflict societies: Relations with the ethos of conflict and readiness for reconciliation. *Europe's Journal of Psychology*, 15(1), 59–81. <https://dx.doi.org/10.5964/ejop.v15i1.1695>

- Petrović, N. (2005). *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka. [Psychological foundations of reconciliation among Serbs, Croats and Bosniaks]* Institut za psihologiju.
- Petrović, N. (2017). Human potential for reconciliation: An attempt at the construction of the appropriate scale in the Balkans. *Balkan Social Science Review*, 9(9), 47–69. <https://doi.org/10.5771/9783845247601-227>
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual review of psychology*, 49(1), 65–85. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751–783. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.90.5.751>
- Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 271–280. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.03.001>
- Pratto, F., Žeželj, I., Maloku, E., Turjačanin, V., & Branković, M. (2017). *Shaping Social Identities After Violent Conflict: Youth in the Western Balkans*. Springer International Publishing AG. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-62021-3>
- Rigby, A. (2001). *Justice and reconciliation: After the violence*. Lynne Rienner <https://doi.org/10.1017/S000305540222434X>
- Ruiz Jiménez, J. Á. (2013). Las Sombras De La Barbarie. Confrontación De Memorias Colectivas En Los Países Ex Yugoslavos [The shadow of atrocities. Confrontation of collective memories in ex-Yugoslav countries]. *Balkanica*, 3, 126–151. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Rushton, B. (2006). Truth and reconciliation? The experience of truth commissions. *Australian Journal of International Affairs*, 60(1), 125–141. <https://doi.org/10.1080/10357710500494614>
- Schubotz, D. (2005). Beyond the orange and the green. The diversification of the qualitative social research landscape in Northern Ireland. *Forum: Qualitative Social Research*, 6, online journal. <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-6.3.11>
- Shnabel, N., & Nadler, A. (2008). A needs-based model of reconciliation: satisfying the differential emotional needs of victim and perpetrator as a key to promoting reconciliation. *Journal of personality and social psychology*, 94(1), 116–132. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.94.1.116>
- Shnabel, N., & Noor, M. (2012). Competitive victimhood among Jewish and Palestinian Israelis reflects differential threats to their identities: The perspective of the needs-based model. In K. J. Jonas & T. A. Morton (Eds.), *Social issues and interventions. Restoring civil societies: The psychology of intervention and engagement following crisis* (p. 192–207). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118347683.ch11>
- Spasić, I. (2012). Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. [Yugoslavia as a place of ordinary living: memories of common people in Serbia.] *Sociologija*, 54(4), 577–594. <https://doi.org/10.2298/soc1204577s>

- Spoerri, M. (2012). Justice Imposed: How Policies of Conditionality Effect Transitional Justice in the Former Yugoslavia. In Bieber, F. (Ed.), *EU Conditionality in the Western Balkans* (pp. 53–78). Routledge. <https://doi.org/10.1080/09668136.2011.618682>
- Spreitzer, G. (2007). Giving peace a chance: Organizational leadership, empowerment, and peace. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 28(8), 1077–1095. <https://doi.org/10.1002/job.487>
- Staub, E. (2005). The origins and evolution of hate, with notes on prevention. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 51–66). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10930-003>
- Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing, or intractable conflict: Understanding the roots of violence, Psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political Psychology*, 27(6), 867–894. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2006.00541.x>
- Staub, E., & Bar-Tal, D. (2003). Genocide, mass killing and intractable conflict: Roots, evolution, prevention and reconciliation. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 710–751). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199747672.013.0016>
- Staub, E., & Pearlman, L. A. (2006). Advancing healing and reconciliation. In L. Barbanell & R. Sternberg (Eds.), *Psychological interventions in times of crisis* (pp. 213–245). Springer-Verlag.
- Staub, E., Pearlman, L. A., Gubin, A., & Hagengimana, A. (2005). Healing, Reconciliation, Forgiving and the Prevention of Violence after Genocide or Mass Killing: An Intervention and Its Experimental Evaluation in Rwanda. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(3), 297–334. <https://doi.org/10.1521/jscp.24.3.297.65617>
- Subotić, J. (2010). *Hijacked justice: Dealing with the past in the Balkans*. Ithaca and London: Cornell University Press. <https://doi.org/10.1017/s1537592710001854>
- Taydas, Z., & Peksen, D. (2012). Can states buy peace? Social welfare spending and civil conflicts. *Journal of Peace Research*, 49(2), 273–287. <https://doi.org/10.1177/02F0022343311431286>
- Touquet, H., & Vermeersch, P. (2016). Changing Frames of Reconciliation: The Politics of Peace-Building in the Former Yugoslavia. *East European Politics & Societies*, 30(1), 55–73. <https://doi.org/10.1177/0888325415584048>
- Turjačanin, V., Dušanić, S., & Lakić, S. (2017). *Složeni socijalni identiteti u Bosni i Hercegovini [Complex social identities in Bosnia and Herzegovina]*. Markos.
- Ugarriza, J. E., & Nussio, E. (2017). The Effect of Perspective-Giving on Postconflict Reconciliation. An Experimental Approach. *Political Psychology*, 38(1), 3–19. <https://doi.org/10.1111/pops.12324>

- Uluğ, Ö. M., & Cohrs, J. C. (2016). An exploration of lay people's Kurdish conflict frames in Turkey. *Peace and Conflict*, 22(2), 109–119. <https://doi.org/10.1037/pac0000165>
- Uluğ, Ö. M., Odağ, Ö., Cohrs, J. C., & Holtz, P. (2017). Understanding the Kurdish conflict through the eyes of Kurds and Turks: New conflict reflections from lay people in Turkey. *International Journal of Conflict Management*, 28(4), 483–508. <https://doi.org/10.1108/IJCMA-05-2016-0035>
- Vollhardt, J. R., & Nair, R. (2018). The two-sided nature of individual and intragroup experiences in the aftermath of collective victimization: Findings from four diaspora groups. *European Journal of Social Psychology*, 48(4), 412–432. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2341>
- Vollhardt, J. R., Mazur, L. B., & Lemahieu, M. (2014). Acknowledgment after mass violence: Effects on psychological well-being and intergroup relations. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(3), 306–323. <https://doi.org/10.1177%2F1368430213517270>
- Worchel, S., & Coutant, D. K. (2008). Between conflict and reconciliation: Toward a theory of peaceful coexistence. In A. Nadler, T. E. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (pp. 15–32). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195300314.003.0002>
- Zwierzchowski, J., & Tabeau, E. (2010). The 1992–95 War in Bosnia and Herzegovina: Census-based multiple system estimation of casualties' undercount. *Berlin: Households in Conflict Network and Institute for Economic Research*, 539.

Appendix A

Codebook

1. Definitions of reconciliation	1.2.14 Apology and forgiveness
1.1 Economic sustainability	1.2.15 Move forward
1.2 Process	1.2.16 Actively move forward
1.2.1. Facing the past	1.3 Future orientation
1.2.2 Cooperation	1.4 Question of achievability/ideal
1.2.3 Coexistence	1.4.1 Strive for
1.2.4 Respect	1.5 Human characteristics
1.2.5 Superordinate category	1.6 State
1.2.6 Aggressor/victim	1.6.1. Peace
1.2.7 Prevent future violence or conflict	1.7 Ordinary life
1.2.8 Unite	1.8 Lack of definition/unachievable reconciliation
1.2.8.1 Building new relationships with the outgroup	1.9 Equality
1.2.8.2 Healing/reuniting	1.10 Individual approach
1.2.9 Reach understanding	1.11 Political reconciliation
1.2.10 Come to terms/agreement/compromise/negotiate	2. Is reconciliation achieved
1.2.11 Recognize/acknowledge/respect	2.1 Yes
1.2.12 Resolve/fix	2.2 No
1.2.13 Make reparations/compensations	

*grey-field codes are taken from Malley-Morrison et al., 2013.

Appendix B

Prevalence of Codes within the Total Number of Coded Segments

	Prevalence per code						Prevalence per ethnic group		
	Bosniaks		Serbs		Total		Bosniaks	Serbs	Total
Definition of reconciliation	f	%	f	%	f	%	%	%	%
1.1 Economic sustainability	15	78.9	4	21.1	19	100	9.74	3.05	6.67
1.2 Process	3	75.0	1	25.0	4	100	1.95	0.76	1.40
1.2.1 Facing the past	6	85.7	1	14.3	7	100	3.90	0.76	2.46
1.2.2 Cooperation	3	33.3	6	66.7	9	100	1.95	4.58	3.16
1.2.3 Coexistence	11	84.6	2	15.4	13	100	7.14	1.53	4.56
1.2.4 Respect	4	40.0	6	60.0	10	100	2.60	4.58	3.51
1.2.5 Superordinate category	3	75.0	1	25.0	4	100	1.95	0.76	1.40
1.2.6 Aggressor/victim	2	28.6	5	71.4	7	100	1.30	3.82	2.46
1.2.7 Prevent future violence or conflict	1	100	0	0	1	100	0.65	0.00	0.35
1.2.8 Unite	9	81.8	2	18.2	11	100	5.84	1.53	3.86
1.2.8.1 Building new relationships with the outgroup	0	0	6	100	6	100	0.00	4.58	2.11
1.2.8.2 Healing/reuniting	1	100	0	0	1	100	0.65	0.00	0.35
1.2.9 Reach understanding	3	33.3	6	66.7	9	100	1.95	4.58	3.16
1.2.10 Come to terms/ agreement/ compromise/ negotiate	5	55.6	4	44.4	9	100	3.25	3.05	3.16
1.2.11 Recognize/ acknowledge/ respect	21	47.7	23	52.3	44	100	13.64	17.56	15.44
1.2.12 Resolve/ fix	11	73.3	4	26.7	15	100	7.14	3.05	5.26

1.2.13									
Make reparations/ compensations	0	0	1	100	1	100	0.00	0.76	0.35
1.2.14 Apology and forgiveness	1	33.3	2	66.7	3	100	0.65	1.53	1.05
1.2.15 Move forward	8	80.0	2	20.0	10	100	5.19	1.53	3.51
1.2.16 Actively move forward	5	83.3	1	16.7	6	100	3.25	0.76	2.11
1.3 Future orientation	10	90.9	1	9.1	11	100	6.49	0.76	3.86
1.4 Question of achievability/ideal	0	0	1	100	1	100	0.00	0.76	0.35
1.4.1 Strive for	0	0	1	100	1	100	0.00	0.76	0.35
1.5 Human characteristics	0	0	1	100	1	100	0.00	0.76	0.35
1.6 Peace	0	0	1	100	1	100	0.00	0.76	0.35
1.7 Ordinary life	14	53.8	12	46.2	26	100	9.09	9.16	9.12
1.8 Lack of definition/ unachievable reconciliation	1	14.3	6	85.7	7	100	0.65	4.58	2.46
1.9 Equality	1	16.7	5	83.3	6	100	0.65	3.82	2.11
1.10 Individual approach	8	34.8	15	65.2	23	100	5.19	11.45	8.07
1.11 Political reconciliation	8	47.1	9	52.9	17	100	5.19	6.87	5.96

Tijana Karić

Institut za
kriminološka
i sociološka
istraživanja u
Beogradu

Vladimir Mihić

Odsek za
psihologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom
Sadu

KONSTRUISANJE POMIRENJA – LAIČKE DEFINICIJE U BOSNI I HERCEGOVINI: KVALITATIVNI PRISTUP

Definisanje međugrupnog pomirenja nakon konflikta je u socijalnoj psihologiji i dalje neadekvatno. Definicije pomirenja zavisi od toga ko tu definiciju daje, te su tako u skladu s tim različiti autori istraživali različite aspekte ovog procesa, vodeći se različitim pojmovima. Mnoge date definicije potpadaju pod konceptualno rastezanje te zapravo ne doprinose razjašnjenju toga šta pomirenje nije, a šta jeste. U ovom radu predstavljeni su rezultati kvalitativnog istraživanja koje je sprovedeno u Bosni i Hercegovini, a koje se tiče upravo toga kako različite etničke grupe konstruišu, odnosno definišu pomirenje. U BiH su 25 godina nakon završetka oružanih konflikata i dalje prisutne etničke podele, koje su institucionalizovane, i kao takve utiču na međugrupne odnose i na svakodnevnu realnost stanovnika. Od potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995, u ovoj zemlji je primenjen veliki broj intervencija radi postizanja pomirenja; međutim, izgleda kao da je njihov efekat neznačajan, a mi smatramo da je jedan od važnih faktora to što nije jasno definisano na šta se konkretno cilja. Uključivanje laika u istraživanja o međugrupnom pomirenju je prilično recentna pojava, te su istraživanja sa ovakvim uzorcima veoma malobrojna. Zbog svega navedenog, glavno istraživačko pitanje je kako Bošnjaci i Srbi definišu pomirenje i da li smatraju da je postignuto. U ovoj studiji rezultati su prikupljeni metodom fokus grupa, u kojima je učestvovalo 56 Srba i Bošnjaka iz Sarajeva i Banjaluke, u osam fokus grupa. Grupe su bile etnički homogene i voditelji su bili iste etničke pozadine kao i učesnici. Učesnici su regrutovani putem saradnje sa fakultetima i drugim organizacijama u pomenutim gradovima. U ovom radu predstavljeni su rezultati odgovora na pitanja o samom definisanju pomirenja između Bošnjaka i Srba u BiH, kao i da li smatraju da je to pomirenje postignuto. Analiza podataka vršena je u MAXQDA softveru. Rezultati su pokazali da nešto više od dve trećine učesnika iz obe grupe smatraju da pomirenje u BiH nije postignuto. Kada je u pitanju definisanje pomirenja, postoje delovi definicije koji se preklapaju, odnosno javljaju u obe grupe. Ovi segmenti najpre se tiču priznavanja i prihvatanja pripadnika druge grupe bez obzira na njihovu grupnu pripadnost, tj. religiju, ime, etničku pripadnost. Takođe, obe grupe smatraju da je značajan deo pomirenja

normalan život, odnosno ostvarivanje i održavanje kontakata, provođenje vreme i svakodnevna razmena informacija između grupa. Određen procenat odgovora o definiciji pomirenja potpada pod kategoriju individualnog pristupa, odnosno potrebe da ljudi najpre rade na sebi i svom razvoju kako bi mogli da pristupe pomirenju sa drugima. Takođe, u obe grupe se navodi značaj pomirenja na političkom nivou. Kada su u pitanju razlike između Bošnjaka i Srba, predstavljene su kategorije koje se javljaju u najvećoj meri ekskluzivno samo kod jedne grupe. Za Bošnjake, značaj deo definicije čine ekonomska stabilnost, koegzistencija, odnosno suživot, ali i niz kategorija koje se tiču suočavanja sa prošlošću, prihvatanja zlodela koje je grupa učinila, kažnjavanje ratnih zločinaca i priznavanje žrtava. Takođe, kod njih se javljaju kategorije koje se tiču okretanja ka budućnosti i postavljanje zajedničkih ciljeva, od kojih kao jedan navode unitarnu Bosnu i Hercegovinu. Srbi, sa druge strane, češće definišu pomirenje kao saradnju, poštovanje, izgradnju novih veza sa drugom grupom i razumevanje. Srbi takođe govore i o odnosu između uloga žrtve i zločinca, odnosno kao bitan segment pomirenja vide uklanjanje ekskluzivne uloge zločinca koja im je pripisana. Dobijeni rezultati su diskutovani u svetlu procesa koji su i ranije u literaturi dovođeni u vezu sa pomirenjem, ali i u skladu sa kontekstualnim specifičnostima BiH. Neke od navedenih kategorija javljale su se u ranijim istraživanjima, npr. izgradnja međugrupnog poverenja i suočavanje sa prošlošću. Međutim, ono što je značajno i što je pokazano ovim istraživanjem jeste da postoji jedan deo varijanse pomirenja koji kao važan definišu obe grupe, ali i jedan deo koji je grupno-specifičan, odnosno postoje bitne razlike u definisanju između Bošnjaka i Srba. Smatramo da je moguće da intervencije koje su do sada primenjene u BiH nisu uzele u obzir ove međugrupne razlike, te su ciljale neadekvatne procese kod obe grupe.

Ključne reči: Bosna i Hercegovina, etničke podele, pomirenje, post-konfliktno društvo

Ivana Jambrešić Centar za odgoj i
obrazovanje Vinko
Bek, Zagreb**Jasmina Tomašić
Humer****Ana Babić Čikeš¹**Odsjek za
psihologiju,
Filozofski fakultet,
Sveučilište J. J.
Strossmayera u
Osijeku**VARANJE U AKADEMSKOM OKRUŽENJU
- ULOGA MRAČNIH OSOBINA LIČNOSTI,
STAVOVA O VARANJU I MORALNOG
RASUĐIVANJA²**

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati doprinos mračnih osobina ličnosti, moralnog rasuđivanja i stavova prema varanju čestini varanja u akademskom okruženju. U istraživanju su sudjelovali studenti tri fakulteta u Osijeku ($N = 331$). Korišteni su Test moralnog rasuđivanja, Kratka skala mračne trijade, Upitnik sadističkih tendencija, te modificirana Skala varanja u školi. Utvrđene su rodne razlike u iskazanoj čestini lakših oblika varanja, pri čemu su muškarci bili skloniji ovoj vrsti varanja. Značajnim prediktorima lakših oblika varanja pokazali su se psihopatija i pozitivni stavovi prema lakšim oblicima varanja, a značajnim prediktorima težih oblika varanja vrsta fakulteta, sadizam te stavovi prema težim oblicima varanja. Stavovi prema lakšim, odnosno težim oblicima varanja pokazali su se najснаžnijim prediktorima i lakših i težih oblika varanja u akademskom okruženju.

Кljučne riječi: mračne osobine ličnosti, moralno rasuđivanje, stavovi prema varanju, varanje

¹ Adresa autora:
ababic@ffos.hr

Primljeno: 13. 03. 2020.
Primljena korekcija:
27. 05. 2020.
Prihvaćeno za štampu:
05. 06. 2020.

² Rezultati dobiveni na uzorku koji je korišten u ovom radu već su izloženi u radovima:

- a. Veseličić, B., Babić Čikeš, A., Tomašić Humer, J. i Mijić, M. (april, 2019). Odnos sposobnosti emocionalne inteligencije, empatije i altruizma kod studenata. 24. *Dani Ramira i Zorana Bujasa*, Zagreb, Republika Hrvatska. Knjiga sažetaka str. 141.
- b. Tomašić Humer, J., Babić Čikeš, A., Hajek, D., & Jambrešić, I. (novembar, 2019). Moralno rezoniranje i moralni temelji u akademskom kontekstu. *EDUvision 2018 »Sodobni pristopi poučavanja prihajajočih generacij«*, Ljubljana, Slovenija. Book of proceedings, pp. 1299–1308.

Uvod

Akademsko varanje može se definirati kao bilo koje svjesno i namjerno ponašanje kojim se krše pravila rješavanja testa ili zadatka, omogućuje nepoštena prednost nekog studenta nad drugima ili umanjuje točnost stvarne procjene studentove izvedbe (Štambuk i sur., 2015). U širem smislu, akademsko varanje se smatra povredom akademskog integriteta (Kitahara et al., 2011) i kao takvo spada u zonu nemoralnih i neetičnih ponašanja. Rezultati nacionalnog istraživanja kojim je obuhvaćeno 36000 adolescenata u SAD-u pokazali su da je 60% srednjoškolaca izjavilo kako su se tijekom aktualne školske godine upuštali u neki oblik akademskog varanja (Josephson Institute of Ethics, 2006). Hrabak i suradnici (2004) su na uzorku hrvatskih studenata dobili da se 94% studenata Medicinskog fakulteta u Zagrebu upuštalo u neki oblik navedenog ponašanja barem jednom tijekom studija. Štambuk i suradnici (2015) navode da zastupljenost akademski nepoštenog ponašanja u prvom redu ovisi o društvenoj (ne)prihvatljivosti takvog ponašanja, te da hrvatsko društvo na varanje u akademskom okruženju gleda kao na prihvatljiv, pa čak i poželjan, oblik ponašanja. U literaturi postoje dobro evidentirane kulturološke razlike u pojavnosti varanja na fakultetima prema kojima je takvo ponašanje frekventnije u zemljama centralne i istočne Europe (Farkas & Orosz, 2012; Hrabak i sur., 2004; Lupton et al.; 2000; Magnus et al., 2002).

Crte ličnosti pokazale su se značajnim prediktorima različitih oblika ljudskog ponašanja, a izuzetak nisu ni nemoralna i neetična ponašanja. Jedinствен konstrukt kojeg čine specifične crte ličnosti povezane s nemoralnim i antisocijalnim ponašanjem nazvan je *Mračna trijada*, a uključuje: psihopatiju, narcizam i makijavelizam (Paulhus & Williams, 2002). Naknadno je dodana četvrta crta ličnosti nazvana *subklinički sadizam*, te su ove četiri mračne karakteristike prozване *Mračnom tetradom* (Paulhus, 2014). Premda crte *Mračne tetrade*, psihopatija, narcizam, makijavelizam i sadizam, dijele dio zajedničke varijance, svaka od njih zasebno objašnjava različite oblike nemoralnog ponašanja (Paulhus, 2014). Navedene osobine karakterizira nedostatak empatije, socijalna nepoželjnost, zlonamjerno i neprilagođeno ponašanje, težnja vlastitoj promociji, dvoličnost, emocionalna hladnoća i agresivnost (Bulut, 2017). Sve se mračne osobine povezuju s povećanim naporima za postizanje vlastitog probitka, neovisno o sredstvima koja su potrebna da se do tog cilja i dođe. No različite mračne osobine nisu jednako povezane sa socijalno nepoželjnim ponašanjem (Rauthmann & Kolar, 2012). Tako se sa zanemarivanjem moralnih normi u svrhu postizanja osobnih ciljeva najčešće povezuje psihopatija (Jonason et al., 2015). Makijavelizam se pokazao povezan s moralnom fleksibilnošću (Jonason & Webster 2012), pri čemu su osobe koje su visoko na makijavelizmu sklone poštovati moralne norme kada im takvo ponašanje može osigurati neku osobnu korist, a odbacuju ih u situacijama kada im ne koriste. Raskin i Terry (1988) navode da je narcizam pozitivno povezan s moralnim ponašanjem, budući da osobe visoko na narcizmu moralnim ponašanjem dobivaju potrebno

socijalno odobravanje. Sadizam je, uz psihopatiju, mračna osobina koja najviše korelira s tendencijom zanemarivanja namjere protagonista u moralnim dilemama (Trémolière & Djeriouat, 2016). Rezultati na upitnicima sadizma i psihopatije umjereno negativno koreliraju s procjenom pogrešnosti djela i osjećaja krivnje izvršitelja u situacijama namjerne povrede i pokušaja povrede. Sadizam se jedini od četiri osobina mračne tetrade pokazao značajnim prediktorom procjene pogrešnosti djela, krivnje izvršitelja i potrebe za kaznom u dva navedena scenarija moralnih dilema. (Trémolière & Djeriouat, 2016). Ranija istraživanja pokazala su kako su sve mračne osobine ličnosti bile povezane s akademskim varanjem i plagijarizmom, pri čemu je psihopatija bila najbolji prediktor ovakvih oblika nemoralnog ponašanja (npr. Williams et al., 2010). No, sadizam nije bio uključen.

Očekuje se da su i neki kognitivni čimbenici, uz osobine ličnosti, povezani s učestalošću varanja u akademskom okruženju. Jedan od tih čimbenika mogao bi biti stupanj moralnog rasuđivanja studenata. Kohlbergova teorija pretpostavlja tri razine moralnog razvoja, predkonvencionalnu (1. i 2. stupanj), konvencionalnu (3. i 4. stupanj) i postkonvencionalnu (5. i 6. stupanj). Tijekom adolescencije i rane odrasle dobi jača moralno rezoniranje na 4. stupnju, kojem je ključno vjerovanje da je poštivanje zakona važno za osiguravanje društvenog poretka (Berk, 2008). Dakle, u toj fazi studenti ne bi trebali varati budući da je to protivno kodeksu institucije (npr. fakulteta; Graham et al., 1994). Rijetki pojedinci u ovom životnom razdoblju mogu prijeći na postkonvencionalnu razinu moralnog razvoja. Na toj se razini zbog internalizacije važnosti poštivanja moralnih pravila, očekuje još manja učestalost varanja. Stoga, ukoliko pojavu akademskog varanja promatramo iz perspektive moralnog razvoja, očekuje se negativna povezanost moralnog rasuđivanja i količine varanja u akademskom okruženju. Lind (2015) pretpostavlja da je moralni razvoj više povezan sa stupnjem obrazovanja nego s maturacijom i dobi, te navodi kako na moralni razvoj studenata velikim dijelom utječe akademska klima, koja je često određena akademskom orijentacijom (Lind, 2015). Studenti koji su izloženiji moralnim dilemama posljedično dosežu više razine moralnog rasuđivanja (King & Mayhew, 2002). Neka fakultetska usmjerenja kod studenata potiču propitivanje i testiranje hipoteza te rezultiraju višim razinama moralnog rasuđivanja (Rest & Narvaez, 1991). Ranije navedena visoka pojavnost varanja na srednjoškolskoj i fakultetskoj razini obrazovanja nije u skladu s Kohlbergovom teorijom moralnog razvoja prema kojoj se većina ljudi nalazi na konvencionalnoj razini moralnog razvoja, na kojoj je varanje zabranjeno i predstavlja oblik nedoličnog ponašanja (Šimić Šašić i Klarin, 2009).

Dodatno objašnjenje nemoralnog ponašanja u akademskom okruženju nudi Teorija domena (Turiel, 1983) prema kojoj pojedinac unutar pojedinih stupnjeva moralnog razvoja prosuđuje i donosi odluke koristeći se dostupnim kontekstualnim faktorima. Ljudi su skloniji uključiti se ponašanja koja smatraju kršenjem društvenih konvencija nego ponašanja koja predstavljaju kršenje moralnih načela (npr. Olivero et al., 2019). Murdock i Stephens (2007) ističu

da većina studenata na varanja u akademskom okruženju ne gleda kao na moralno pitanje, već ga smatraju kršenjem društvenih konvencija, pa je stoga i upuštanje u akademsko varanje također češće nego što bi bilo u slučajevima da na varanje gledaju kao na moralni problem. Iz navedenog razloga zanimalo nas je kako studenti gledaju na varanje u akademskom okruženju, odnosno, kakvi su njihovi stavovi.

Tradicionalno se smatra kako su muškarci više skloni akademskom varanju u odnosu na žene i neka istraživanja to i potvrđuju (Sideridis et al., 2016; Wideman, 2008). Međutim, u posljednjim desetljećima učestalost akademskog varanja kod žena se znatno povećala. Na primjer, Pavlin Bernardić i suradnice (2017) su pronašle da su učenice u usporedbi s učenicima sklonije pasivnom varanju (pomaganje drugim učenicima u varanju). Šimić Šašić i Klarin (2009) u svom istraživanju nisu utvrdile rodne razlike niti u stavovima prema varanju, niti u učestalosti varanja u akademskom okruženju. McCabe i Trevino (1996) navode kako razlog za nestajanje ove rodne razlike leži u činjenici da se žene, premda su tradicionalno odgajane da preuzmu socijalnu ulogu u kojoj poštuju pravila, danas sve više angažiraju u područjima koja su ranije bila rezervirana isključivo za muškarce (poduzetništvo, znanost, tehnika) te i usvajaju socijalne uloge sukladne tim zanimanjima.

Iako je pojavnost varanja u akademskom okruženju relativno visoka (Šimić Šašić i Klarin, 2009), istraživanja navedenog fenomena u našoj zemlji relativno su rijetka. S obzirom na već navedene dobro evidentirane kulturološke razlike u pojavnosti varanja zanimalo nas je hoće li stavovi, koji se u velikoj mjeri stječu učenjem, uz kontrolu već ranije potvrđenih prediktora nemoralnog ponašanja, kao što su rod, stupanj moralnog razvoja i osobine ličnosti dodatno pridonijeti objašnjenju manifestnog varanja. Nadalje, ovo istraživanje, uz tri konstrukata *Mračne trijade*, ispituje i utjecaj četvrtog - *sadizma*. Na temelju ranijih rezultata očekivali smo da se muškarci i žene neće međusobno razlikovati u učestalosti varanja će sudionici s visokim rezultatima na testu moralnog rasuđivanja biti manje skloni varanju u akademskom okruženju, da će osobine *Mračne tetrade* pozitivno pridonositi objašnjenju i težih i lakših oblika varanja, te da će se sudionici koji imaju pozitivnije stavove prema povredi akademskog integriteta i sami češće upuštati u takve aktivnosti.

Metoda

Sudionici i postupak

U istraživanju je sudjelovao ukupno 331 sudionik (studenti preddiplomskih i diplomskih studija Građevinskog, Pravnog i Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku). Vizualnom provjerom utvrđeno je nepostojanje

varijabiliteta u odgovorima kod 22 sudionika (muški sudionici s Građevinskog fakulteta) stoga su njihovi podaci isključeni iz obrade. Daljnjom analizom dva kontrolna pitanja koja detektiraju sudionike koji nesavjesno odgovaraju (odnosno ne obraćaju pažnju na popunjavane upitnika) utvrđeno je kako 22 sudionika ($N_{\text{GRAĐEVINA}} = 15$) i 13 sudionika ($N_{\text{GRAĐEVINA}} = 6$) nisu pažljivo popunjavali upitnike te su i njihovi podaci isključeni iz obrade. Statistička obrada provedena je na ukupno 274 sudionika. Broj muških sudionika na Građevinskom fakultetu iznosio je 53 (56.99%), na Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti 8 (7.84%), a na Pravnom fakultetu 17 (21.79%). Većina sudionika (71.2 %) bila je ženskog spola. Dob sudionika kretala se u rasponu od 19 do 28 godina s prosjekom $M = 20.78$ ($SD = 1.69$) godine.

Istraživanje je provedeno grupno u sklopu nastave, bilo je dobrovoljno i anonimno. Sudionici su informirani o svrsi i načinu provedbe istraživanja, te svojim pravima (anonimnost, poznavanje rezultata, pravo na odustajanje). Nakon toga su im podijeljeni upitnici. Sudionici su ispunili Upitnik demografskih karakteristika (rod, dob, fakultet, godina studija), Test moralnog rasuđivanja, Kratku skalu Mračne trijade, Upitnik sadističkih tendencija i Skalu varanja u školi. Osim navedenih, sudionici su popunili još neke upitnike koji su se koristili u sklopu šireg istraživanja, a nisu korišteni u ovom radu. Ispunjavanje upitnika u prosjeku je trajalo 50 minuta. Na kraju istraživanja sudionicima je rečeno da, u slučaju eventualnih nejasnoća ili uznemirenosti, mogu kontaktirati istraživače te su im dani njihovi kontakt podaci.

Instrumenti

Skala varanja u školi

Skala varanja u školi (Štambuk i sur., 2015) sastoji se od ukupno 20 čestica koje mjere čestinu bihevioralnih manifestacija studentskog varanja te stavove o prihvatljivosti takvih oblika ponašanja. Pomoću skale Likertovog tipa od 1 do 5 sudionici procjenjuju koliko često se ponašaju na određeni načine te koliko su im ta ista ponašanja prihvatljiva. Upitnik je prvi put korišten na uzorku studenata. Eksploratorom faktorskom analizom metodom glavnih komponenti (na temelju Kaiserova kriterija i Cattellovog Scree-plot kriterija) ekstrahirana su dva faktora koji su s obzirom na sadržaj nazvani: Lakši i Teži oblici varanja. Prvim faktorom (Lakši oblici varanja) objašnjeno je 46.93% varijance rezultata, a drugim (Teži oblici varanja) 15.13%. Pet čestica na subskali Čestine varanja (npr. „Prepisujem od drugih na pismenom ispitu.“) pripadaju faktoru Čestina lakših oblika varanja, a tri čestice (npr. „Kradem ispitna pitanja.“) pripadaju faktoru Težih oblika varanja. Dvije su čestice zbog dvostrukih saturacija izbačene iz daljnje obrade te ne pripadaju niti jednom faktoru. Rezultat na svakoj od četiri subskale (stavovi prema lakšim i težim oblicima varanja te čestina lakših i težih oblika varanja) formiran je kao aritmetička sredina odgovora na česticama koje pripadaju tom faktoru. Koeficijenti unutarnje pouzdanosti za

učestalost lakših oblika varanja iznosila je $\alpha = .87$, za učestalost težih oblika varanja $\alpha = .40$, za stavove prema lakšim oblicima varanja $\alpha = .92$ te za stavove prema težim oblicima varanja $\alpha = .64$.

Test moralnog rasuđivanja

Test moralnog rasuđivanja (TMR; Proroković, 2016) sastoji se od dvije moralne dileme u kojima akter priče donosi moralnu odluku. Za svaku odluku ponuđeno je šest za i protiv argumenata koji su po svom sadržaju prilagođeni Kohlbergovim fazama moralnog razvoja. Sudionici na skali od šest stupnjeva procjenjuju u kojoj su im mjeri predloženi argumenti prihvatljivi, čime se omogućuje procjena „optimalnih“ odgovora na šest teoretskih razina moralnog rasuđivanja. Kao mjera moralnog rasuđivanja koristi se indeks moralnog rasuđivanja (IMR) koji se temelji na procjeni odstupanja od „optimalnog profila“. Definiranje optimalnog profila polazi od pretpostavke kako će osoba s najvećom razinom moralnog rasuđivanja biti ona koja procjenjuje najvažnijim argumentom (u potpunosti prihvatljivim) onaj koji predstavlja najviši, šesti stupanj moralnog rasuđivanja, za jedan stupanj manje prihvatljivim procjenjuje argument koji predstavlja peti stupanj i tako redom do onog argumenta koji predstavlja najniži, prvi stupanj moralnog rasuđivanja, a koji procjenjuje kao potpuno neprihvatljiv argument. IMR varira u rasponu od 0 do 1. Niži IMR ukazuje na nižu razinu moralnog rasuđivanja. Dobivena pouzdanost unutarnje konzistencije testa iznosi $\alpha = .78$ i u skladu je s ranije postignutom vrijednosti (npr. $\alpha = .79$, Proroković, 2016).

Kratka skala Mračne trijade (Short Dark Triad)

Kratka skala Mračne trijade (Jones & Paulhus, 2014) sastoji se od ukupno 27 čestica, a svaka subskala (Makijavelizam, Narcizam, Psihopatija) od devet čestica. Pomoću skale Likertova tipa od 1 (*uopće se ne slažem*) do 5 (*u potpunosti se slažem*) sudionik izražava stupanj slaganja sa svakom tvrdnjom. Ukupni rezultat na pojedinoj subskali formira se kao aritmetička sredina sudionikovih odgovora na odgovarajućim česticama. Dobivene su zadovoljavajuće pouzdanosti subskala (Makijavelizam: $\alpha = .78$; Narcizam: $\alpha = .75$; Psihopatija: $\alpha = .73$) slične ranije dobivenim na hrvatskom uzorku (Makijavelizam: $\alpha = .74$, Narcizam: $\alpha = .69$ i Psihopatija: $\alpha = .73$; Wertag i sur., 2011).

Upitnik sadističkih tendencija (Varieties of Sadistic Tendencies-VAST)

Ovaj upitnik (Paulhus & Jones, 2015) sastoji se od 16 čestica. Sudionik procjenjuje vlastito slaganje sa svakom česticom na skali Likertova tipa od 1 (*uopće se ne slažem*) do 5 (*u potpunosti se slažem*). Ukupni rezultat formira se kao aritmetička sredina sudionikovih odgovora na svim česticama upitnika.

Dobivena pouzdanost u našem istraživanju iznosila je $\alpha = .76$. i nešto je niža od vrijednosti dobivenih u ranijim istraživanjima ($\alpha = .85$ do $\alpha = .92$; Paulhus & Jones, 2015).

Rezultati

Kako bi se utvrdio odnos između ispitivanih varijabli izračunate su međusobne korelacije varijabli rod, indeks moralnog rasuđivanja, makijavelizam, narcizam, psihopatija, sadizam, stavovi prema lakšim oblicima varanja, stavova prema težim oblicima varanja te čestina lakših i težih oblika varanja (Tablica 1).

Tablica 1
Koficijenti korelacija među varijablama istraživanja te aritmetičke sredine i standardne devijacije navedenih varijabli (N = 274)

Varijabla	Rod	IMR	Makijavelizam	Narcizam	Psihopatija	Sadizam	Varanje lakši oblici	Varanje teži oblici	Stav lakši oblici	Stav teži oblici
Rod	1									
IMR	-.02	1								
Makijavelizam	-.19**	-.02	1							
Narcizam	-.21**	.02	.35**	1						
Psihopatija	-.35**	.08	.52**	.49**	1					
Sadizam	-.60**	.08	.40**	.37**	.65**	1				
Varanje lakši oblici	-.12*	-.00	.14*	.12*	.28**	.23**	1			
Varanje teži oblici	-.17**	-.13*	-.14*	-.12*	.24**	.30**	.38**	1		
Stav lakši oblici	.00	.02	.10	.03	.14*	.17**	.57**	.26**	1	
Stav teži oblici	-.11	.02	.17**	.11	.21**	.22**	.17**	.48**	.28**	1
M		0.49	2.82	2.65	2.11	1.75	2.97	1.22	3.06	1.45
SD		0.08	0.67	0.67	0.67	0.48	0.96	0.45	1.00	0.70

Napomene. IMR - Indeks moralnog rasuđivanja; Varanje - Čestina varanja; Stav - Stav prema varanju; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija.

* $p < .05$. ** $p < .01$.

Utvrđeno je postojanje povezanosti varijable rod s varijablama makijavelizma, narcizma, psihopatije te sadizma, pri čemu su osobine ličnosti Mračne tetrade zastupljenije u muškaraca nego u žena, posebno kod mračnijih osobina, psihopatije i sadizma. Indeks moralnog rasuđivanja, kao mjera moralnog razvoja, pokazao se statistički značajno povezanim samo s težim oblicima varanja,

pri čemu je koeficijent korelacije prilično nizak. Osobine Mračne tetrade međusobno su značajno povezane, a koeficijenti korelacije su niske do umjerene veličine. Najviša korelacija evidentirana je između psihopatije i sadizma. Nadalje, sve su mračne osobine bile značajno, ali nisko, povezane s čestinom lakših i težih oblika varanja u akademskom okruženju. Međusobna povezanost čestine lakših i težih oblika varanja je niska, što govori u prilog pretpostavci da ova dva oblika varanja, iako imaju neke zajedničke elemente, nisu jednoznačni. Čestina lakših oblika varanja značajno je korelirala sa stavovima prema lakšim i težim oblicima varanja, pri čemu su koeficijenti korelacije viši sa stavovima prema lakšim oblicima varanja. Čestina težih oblika varanja također je bila značajno povezana s iskazanim stavovima, kako prema lakšim oblicima varanja, tako i prema težim oblicima varanja. Stavovi prema lakšim oblicima varanja nisko koreliraju sa stavovima prema težim oblicima varanja. U svrhu utvrđivanja doprinosa indeksa moralnog rasuđivanja, mračnih osobina ličnosti i stavova prema varanju objašnjenju čestine lakših i težih oblika varanja u akademskom okruženju provedene su dvije hijerarhijske regresijske analize (Tablica 2).

Tablica 2

Doprinos varijabli spol, vrsta fakulteta, indeks moralnog rasuđivanja, makijavelizam, narcizam, psihopatija, sadizam, stav prema lakšim oblicima varanja i stav prema težim oblicima varanja u objašnjenju čestine lakših i težih oblika varanja u akademskom okruženju (N =274).

Varijabla	Lakši oblici varanja				Teži oblici varanja			
	korak 1	korak 2	korak 3	korak 4	korak 1	korak 2	korak 3	korak 4
Rod	-.11	-.11	-.02	-.09	-.25**	-.24**	-.08	-.08
GFOS	-.07	-.07	-.08	-.08	-.18*	-.16**	-.16*	-.13
PRAVOS	-.34**	-.34**	-.35**	-.24**	-.22**	-.22**	-.21**	-.16*
IMR		.01	-.01	-.02		.12*	.10	.10
Makijavelizam			.08	.04			.03	-.01
Narcizam			.05	.05			.02	.02
Psihopatija			.20*	.19**			.06	.02
Sadizam			.00	-0.08			.23**	.16*
Stav-lakši obl.				0.54**				.11
Stav-teži obl.				-.02				.39**
R^2	.11	.11	.18	.44	.08	.09	.15	.32
ΔR^2	-	.00	.07	.27	-	.02	.06	.17
ΔF	10.3**	7.68**	6.56**	19.40**	7.02**	6.37**	5.53**	11.57**

Napomene. R^2 - ukupni doprinos objašnjenju varijanci; ΔR^2 - doprinos pojedine grupe prediktora objašnjenju varijanci; F - vrijednost F-omjera za grupu prediktora; β - vrijednost standardiziranog regresijskog koeficijenta; IMR - Indeks moralnog rasuđivanja; GFOS - Građevinski fakultet; PRAVOS - Pravni fakultet.

* $p < .05$. ** $p < .01$

S obzirom na ranije utvrđene rodne razlike, kao i razlike u fakultetima, u prvi korak hijerarhijskih regresijskih analiza uvrštena su ta dva prediktora. U drugom koraku u analizu je uveden indeks moralnog rasuđivanja, osobina koja je u većoj mjeri određena sposobnostima i obrazovanjem sudionika (npr. Proroković i sur., 2017). U trećem koraku uvedene su osobine Mračne tetrade koje su proizvod genetskog naslijeđa i razvoja u ranijim razvojnim razdobljima. U posljednjem, četvrtom, koraku u analizu su uključeni stavovi prema lakšim i težim oblicima varanja, za koje se pretpostavlja da su većim dijelom usvojeni učenjem u specifičnom kulturalnom kontekstu. Predstavljani modeli omogućili su nam provjeru doprinosa pretpostavljenih prediktora objašnjenju lakših i težih oblika varanja u ovoj konstelaciji varijabli, te također i utvrđivanje uloge stavova u objašnjenju kriterija, uz kontrolu osobina koje su manje vezane za specifični kontekst u kojem pojedinac djeluje. Podaci obiju provedenih analiza prikazani su u Tablici 2.

Za kriterij čestina lakših oblika varanja značajnim prediktorima u svim koracima analize pokazao se fakultet (studenti Pravnog fakulteta značajno se manje upuštaju u lakše oblike varanja). Indeks moralnog rasuđivanja nije ostvario značajan doprinos u objašnjenju lakših oblika varanja. Od mračnih osobina ličnosti, uvedenih u trećem koraku, značajnim prediktorom pokazala se psihopatija, te je dodatno objašnjeno 7% varijance kriterija. Stavovi su objasnili dodatnih 27% varijance, a značajnim prediktorom su se pokazali stavovi prema lakšim oblicima varanja, koji su ujedno i najsnažniji prediktor kriterija. Predstavljenim modelom objašnjeno je 44 % varijance kriterija.

Za kriterij čestina težih oblika varanja značajnim prediktorima u prvom koraku pokazale su se varijable fakultet (studenti Pravnog fakulteta značajno se manje upuštaju u teže oblike varanja, kao i studenti Građevinskog fakulteta) i spol (muškarci se značajno više upuštaju u teže oblike varanja). Indeks moralnog rasuđivanja dodatno je objasnio 2% varijance kriterija i pokazao se značajnim prediktorom. Uvođenjem osobina Mračne tetrade dodatno je objašnjeno 6% varijance, pri čemu su spol i indeks moralnog rasuđivanja izgubili značajnost u predikciji, a značajnim prediktorom se pokazala osobina sadizma. Stavovi su u posljednjem koraku analize objasnili dodatnih 17% varijance, a značajnim prediktorima su se pokazali stavovi prema težim oblicima varanja. Odabranim skupom prediktora objašnjeno je ukupno 31.9% varijance kriterija. No, kako su spol i indeks moralnog rasuđivanja izgubili značajnost uvođenjem osobina Mračne tetrade, provjerili smo javlja li se medijacija u odnosu tih varijabli s kriterijem, odnosno je li sadizam medijator odnosa spola i težih oblika varanja i je li sadizam medijator odnosa indeksa moralnog rasuđivanja i težih oblika varanja. Primjenjujući protokol koji su predložili Baron i Kenny (1986) ustanovili smo da je sadizam potpuni medijator odnosa spola i težih oblika varanja ali da nije medijator odnosa indeksa moralnog rasuđivanja i težih oblika varanja. Također smo ispitali i jesu li stavovi prema težim oblicima varanja medijator odnosa sadizma i težih oblika varanja. Očekivano se potvrdila parcijalna medijacija, odnosno pokazalo se da su stavovi

vi prema težim oblicima varanja parcijalni medijator odnosa između sadizma i težih oblika varanja. Zaključno, rezultati medijacijskih analiza pokazali su da se spolne razlike u težim oblicima varanja javljaju zahvaljujući spolnim razlikama u sadizmu te da su osobe s višim rezultatima na mjeri sadizma sklonije razvijati pozitivnije stavove prema težim oblicima varanja, što doprinosi pojavnosti težih oblika varanja.

Rasprava

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati relativni doprinos moralnog rasuđivanja, mračnih osobina ličnosti te stavova prema varanju objašnjenju lakših i težih oblika varanja u akademskom okruženju. Istraživanjem je utvrđeno postojanje rodni razlika u učestalosti lakših i težih oblika varanja, pri čemu muškarci varaju više u odnosu na žene. No, važno je naglasiti da je povezanost roda s obje vrste varanja prilično niska. U regresijskoj analizi s lakšim oblicima varanja kao kriterijem rod se nije pokazao značajnim prediktorom. U predikciji težih oblika varanja rod je značajan prediktor dok se u jednadžbu ne uvedu osobine Mračne tetrade. Daljnje analize su pokazale da je sadizam medijator odnosa između roda i težih oblika varanja, odnosno da se prediktivnost roda u objašnjenju težih oblika varanja javlja zahvaljujući tome što muškarci imaju izraženije sadističke osobine. U našem se istraživanju pokazalo da su i ostale mračne osobine ličnosti značajno izraženije kod muškaraca nego kod žena. Korelacija roda sa sadizmom je najviša, a s makijavelizmom najniža. Ovi su rezultati u skladu s prethodnim istraživanjima. Jonason i suradnici (2013) u svom su istraživanju potvrdili postojanje rodni razlika u korist muškaraca na svim dimenzijama Mračne trijade. Plouffe i suradnici (2017) utvrdili su kako su muškarci postigli značajno viši rezultat na skali sadizma u odnosu na žene. Međutim, Jonason i suradnici (2015) navode da je prilikom interpretacije rezultata rodni razlika u mračnim osobinama ličnosti potrebno biti oprezan, iz razloga što se muškarci i žene razlikuju u razinama empatije, a budući da je jedna od glavnih odrednica osobina Mračne tetrade nedostatak empatije, kajanja i grižnje savjesti, empatija bi mogla biti medijator tog odnosa. Unatoč tome što su muškarci, kako se čini, skloniji poduzimanju moralno neprihvatljivih radnji u svrhu vlastita probitka, rod se nije pokazao značajnim prediktorom lakših oblika varanja. Jedno od mogućih objašnjenja leži u tvrdnjama koje uključuje subskala čestina lakših oblika varanja. One se odnose i na varanje u smislu dopuštanja drugim studentima da kopiraju njihove odgovore, dakle, usmjerena su i na ponašanja koja uključuju pomaganje drugima da na nepošten način ostvare cilj. Stoga, nije neuobičajeno da su se i žene, čija je socijalna uloga nerijetko povezana upravo s brigom za druge, jednako često upuštale u ovakve oblike ponašanja kao i muškarci, neovisno o tome što se i takvi oblici ponašanja karakteriziraju kao nemoralni. Nalazi prethodnih istraživanja rodni razlika u akademskim oblicima varanja nisu konzistentni.

Ameen, Guffey i McMillan (1996) tako navode da su žene manje spremne na toleranciju akademski neprihvatljivih oblika ponašanja. Međutim, neka druga istraživanja nisu utvrdila postojanje rodni razlika u čestini varanja (npr. Šimić Šašić i Klarin, 2009; Williams et al., 2010). Na kraju razmatranja rodni razlika dobivenih u ovom istraživanju valja podsjetiti da je uzorak neujednačen po rodu, zbog čega dobivene rezultate ipak treba uzeti s određenom rezervom.

Značajnim činiteljem u objašnjenju obje vrste varanja pokazao se i fakultet kojeg sudionici pohađaju. Studenti Pravnog fakulteta u manjoj mjeri ispoljavaju lakše i teže oblike varanja u odnosu na ostale studente. Naša je pretpostavka da nastavnici Pravnog fakulteta više potiču studente na poštivanje prava i pravila, više s njima razgovaraju o posljedicama kršenja pravila i društvenoj odgovornosti, zbog čega studenti tog fakulteta manje varaju. Moguće je također da na tom fakultetu postoji i jača kontrola neprihvatljivih ponašanja, što bi bilo očekivano s obzirom na područje bavljenja. King i Mayhew (2002) navode da, premda je uključenost u visokoškolsko obrazovanje značajan prediktor moralnog razvoja sama po sebi, neka fakultetska okruženja više potiču moralni razvoj u odnosu na druga. No, istraživanjem provedenom na uzorku hrvatskih studenata (Tokić i Nikolić, 2017, Tomašić Humer i sur., 2018) nije utvrđeno postojanje razlika u moralnom razvoju između studenata različitih fakultetskih usmjerenja. Kako se moralni razvoj u našem istraživanju pokazao kao značajan prediktor samo težih oblika varanja, možemo zaključiti da nisu razlike u moralnom razvoju studenata te koje doprinose razlikama među fakultetima nego neki drugi čimbenici, od kojih smo neke potencijalne maloprije spomenuli. U analizi prediktora težih oblika varanja pokazalo se i da studenti Građevinskog fakulteta varaju manje od studenata Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti. No, s obzirom da su sudionici našeg istraživanja bili studenti različitih fakulteta na kojima se omjeri muških i ženskih studenata razlikuju, pitanje je odražavaju li dobivene razlike zaista rodne razlike ili i razlike među fakultetima. Marsden i suradnici (Marsden et al., 2005; prema Williams et al., 2010) ističu kako postoji razlika u učestalosti varanja s obzirom na fakultetsku orijentaciju, međutim, nailaze na istu nedoumicu, budući da je u fakultetskim usmjerenjima u kojima je pronađena veća zastupljenost nemoralnog ponašanja veća pojavnost muškaraca u odnosu na žene. Naša analiza je pokazala da, uz kontrolu roda, razlike među fakultetima i dalje postoje te da najviše varaju studenti Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti u čijem poduzorku je udio muškaraca puno manji u odnosu na poduzorke drugih fakulteta. Ali valja uzeti u obzir da se radi o razlikama koje nisu velike i da među sudionicima čiji su podaci izostavljeni iz obrade ima najviše studenata Građevinskog fakulteta. Moguće je da su to sudionici s višim rezultatima na mjerama varanja, pa bi uključivanje njihovih rezultata vjerojatno izmijenilo i dobivene rezultate. Sveukupna analiza nas navodi na zaključak da je uloga fakulteta značajna, no to bi pitanje svakako trebalo dodatno istražiti.

Indeks moralnog rasuđivanja nije se pokazao značajnim prediktorom pojave lakših oblika varanja u akademskom okruženju, a njegov doprinos

u objašnjenju težih oblika varanja je značajan, ali prilično slab. Moguće objašnjenje takvog rezultata leži u tome što je moralno rasuđivanje jedina varijabla u ovom istraživanju koja nije mjerena samoprocjenama nego testom, pa je povezanost s drugim varijablama lišena varijabiliteta koji se veže uz zajedničku metodu mjerenja. Neočekivan je rezultat da su se osobe s višim indeksom moralnog rasuđivanja češće upuštale u teže oblike povrede akademskog integriteta u usporedbi s osobama s nižim indeksom. No rezultat bi mogao biti u skladu s tumačenjem da studenti na varanje gledaju kao na kršenje društvenih, a ne moralnih pravila. Budući da se na konvencionalna pravila gleda kao na promjenjiva, određena od strane autoriteta i ovisna o socijalnom kontekstu, velika je vjerojatnost da pridržavanje ovim pravilima neće ovisiti o stupnju moralnog razvoja osobe, već o drugim internalnim i eksternalnim faktorima (npr. stupanj kontrole od strane nastavnika, anksioznost studenta u ispitnim situacijama i sl.). Ovaj bi se rezultat mogao dijelom objasniti i činjenicom da su moralne prosudbe osobe odraz ne samo moralnog razvoja, već i intelektualnog kapaciteta osobe koja tu prosudbu donosi (npr. Sanders et al., 1995). S obzirom na to moguće je da su osobe višeg stupnja moralnog rasuđivanja inteligentnije (Proroković i sur., 2017) i snalažljivije te da se zbog toga češće koriste varanjem kao sredstvom za postizanje svog cilja u okolini u kojoj se na varanje gleda s odobravanjem i u kojoj nema negativnih posljedica za takva ponašanja. Dosadašnja istraživanja ne potvrđuju ovu hipotezu. U nekima se veza između moralnog rezoniranja i nepoštenog ponašanja pokazala pozitivnom i značajnom (npr. Abdolmohammadi & Baker, 2007), a u nekima neznačajnom (npr. Cummings et al., 2002). Stoga je ovo rezultat koji bi trebalo provjeriti dodatnim istraživanjima.

Različite osobine *Mračne tetrađe* pokazale su se međusobno nisko do umerjeno povezane. Pri tome je mjera narcizma, od svih dimenzija, najmanje korelirala s ostalim subskalama, dok su najveće interkorelacije izmjerene između sadizma i psihopatije. U istraživanju koje su proveli Book i suradnici (2016) narcizam je također bio najmanje povezan s ostalim mjerama *Mračne tetrađe*, s tim da su korelacije u njihovom istraživanju bile nešto niže nego na našem uzorku. Ovim nalazima još je jednom potvrđena legitimnost modela *Mračne tetrađe*, uz dodatak sadizma, koji s mjerama nekadašnje *Mračne trijade* (makijavelizam, psihopatija) korelira više nego što ove dvije dimenzije koreliraju s trećom dimenzijom *Mračne trijade*, narcizmom. Nadalje, ovi nalazi potvrđuju postojanje zajedničke osnove osobina ličnosti *Mračne tetrađe* te time i osnovu za pretpostavku o određenoj sličnosti ponašajnih manifestacija ovih osobina. Od svih osobina *Mračne tetrađe* značajnim se prediktorom lakših oblika varanja pokazala samo psihopatija. Istraživanja koja su *Mračnu trijadu* dovodila u odnos s nepoštenim oblicima ponašanja, utvrdila su kako je upravo psihopatija najviše povezana s takvim ponašanjem (Jonason et al., 2015). Za razliku od psihopatije, makijavelizam se u istraživanjima dosljedno pokazao kao osobina ličnosti povezana s moralnom fleksibilnošću (npr. Jonason et al., 2015) iz čega proizlazi da na stvarno ponašanje osoba visoko na ovoj skali utječe kontekst u

kojem se isto ponašanje i događa. Stoga je moguće da su makijavelisti bili skloni potisnuti vlastite porive za uključivanje u akademski neprihvatljive oblike ponašanja, kako bi se u kontekstu u kojem je to poželjno pokazali kao osobe visokog akademskog integriteta. Što se tiče narcizma, ova se osobina ličnosti dosljedno kroz istraživanja pokazala manje socijalno nepoželjnom u odnosu na ostale mračne osobine, a Rauthmann i Kolar (2012) navode kako osobe visoko na skali narcizma ovise o tuđem odobravanju. Stoga je manja vjerojatnost da će se upuštati u ona ponašanja koja bi drugi mogli smatrati moralno pogrešnima ili nepoželjnima. Kada je riječ o sadizmu, ovaj konstrukt se, uz psihopatiju, najčešće dovodi u vezu sa socijalno neprihvatljivim oblicima ponašanja (npr. Trémolière & Djeriouat, 2016). To se potvrdilo i u našem istraživanju, no samo u predikciji težih oblika varanja. Ovo je vrlo zanimljiv nalaz budući da, koliko je nama poznato, do sada nisu rađena istraživanja koja su ispitala odnos Mračne tetrade i akademskog nepoštenja, već samo odnos Mračne trijade. Očekivano je da osobe koje su sklone nanošenju boli drugim osobama imaju najveću sklonost sudjelovati u težim oblicima akademskog nepoštenja, ili, bolje rečeno, da imaju najslabije kočnice kad se suočavaju s mogućnošću da ostvare cilj na nepošten način. No, pri tumačenju ovih nalaza važno je imati na umu da postoji umjerena korelacija između psihopatije i sadizma i da je ta okolnost utjecala na rezultate ove analize.

Podaci dobiveni u ovom istraživanju govore o umjerenosti povezanosti stavova prema lakšim i težim oblicima varanja i stvarnim ponašajnim manifestacijama varanja. Istraživanja koja se bave odnosom stavova i stvarnog ponašanja (npr. Blasi, 1980) su pokazala kako je ponašanje u određenoj mjeri vođeno stavovima, no ta je korelacija umjerena, budući da na ponašanje mogu utjecati i brojni drugi faktori (npr. akademsko okruženje, očekivana kazna, težina ispita i sl.). Odnos između stavova prema varanju i samog varanja utvrđen ovim istraživanjem potvrđuje nalaze dosadašnjih istraživanja. Nadalje, regresijska analiza rezultata pokazala je da stavovi, uz kontrolu ostalih varijabli ovog istraživanja, statistički značajno doprinose objašnjenju i lakših i težih oblika varanja. Njihov relativni doprinos je u ovoj konstelaciji varijabli najveći, a uspoređujući doprinos stavova objašnjenju lakših i težih oblika varanja, on je veći za lakše oblike varanja. Ovaj rezultat govori u prilog značajnosti kulturalno specifičnih činitelja u pojavnosti varanja u akademskom okruženju. Oni imaju veću važnost u predikciji i lakših i težih oblika varanja od činitelja koji su neovisniji o kulturi, kao što su osobine ličnosti i stupanj moralnog razvoja. Rezultati upućuju na zaključak da permisivan stav prema akademski nemoralnim oblicima ponašanja povećava vjerojatnost pojave takvih ponašanja.

Nalazi ovog istraživanja sugeriraju da su, premda je na temelju crta ličnosti moguće očekivati određeni stupanj povrede akademskog integriteta, najснаžniji prediktor stvarnog ponašanja ipak stavovi, koji su u prvom redu naučeni i uvjetovani kontekstualnim faktorima. Ovakav zaključak upućuje na važnost prevencije varanja u akademskom okruženju. Stavovi su naučeni i stečeni iskustvom osobe, kako u primarnoj obitelji, tako i u obrazovnim insti-

tucijama, počevši od najranije dobi u vrtićima, preko škole pa sve do fakulteta. Obzirom na visoku pojavnost varanja u hrvatskim školama i na fakultetima (npr. Šimić Šašić i Klarin, 2009), bilo bi poželjno predškolske i školske kurikule obogatiti odgojnim predmetima kojima bi cilj bio promicanje poštenog akademskog ponašanja i poštivanja društvenih propisa od najranije dobi. Osim toga, važno je uključiti i sve ostale relevantne dionike društva jer jedino kroz uključenost svih relevantnih utjecaja na stavove mladih ljudi, moguće je utjecati na smanjenje broja studenata koji se upuštaju u nepoštena akademska ponašanja.

Potrebno se osvrnuti i na neke nedostatke provedenog istraživanja, koji bi mogli utjecati na valjanost izvedenih zaključaka. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku studenata triju osječkih fakulteta. S obzirom na to, udio sudionika sa svakog fakulteta nije bio ujednačen, te je omjer muškaraca i žena bio nesrazmjeran. Iako naši rezultati, kako je već ranije rečeno, potvrđuju važnost uloga i roda i fakulteta u objašnjenju nepoštenog akademskog ponašanja, dobivene rezultate treba uzeti s oprezom. Nacrt koji bi uspješnije kontrolirao oba činitelja doveo bi snažnijih zaključaka.

Nadalje, sve skale korištene u ovom istraživanju oslanjale su se na samoiskaze (osim moralnog rasuđivanja), uz koje se veže mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora. S obzirom da je tema istraživanja osjetljive prirode, moguće je da su rezultati na subskalama Mračne tetrade podcijenjeni, kao i odgovori na subskalama čestine i stavova prema varanju. S obzirom na to, moguće je da su stvarni odnosi među varijablama drugačiji od ovih na koje upućuju rezultati našeg istraživanja. Kako bi se umanjila vjerojatnost davanja socijalno poželjnih odgovora u budućim istraživanjima na slične teme bi se moglo razmotriti prikupljanje podataka putem interneta.

Dodatno, određeni broj sudionika koji su pristali sudjelovati u istraživanju nisu adekvatno popunili upitnike te su njihovi rezultati izuzeti iz ovdje izložene obrade rezultata. S obzirom da se radi o nesavjesnom popunjavanju upitnika, koje je vrsta socijalno nepoželjnog ponašanja, možemo pretpostaviti da su iz uzorka isključeni podaci sudionika s potencijalno višim rezultatima na mjerama varanja i stavova prema varanju te osobina Mračne tetrade. Moguće je, stoga, da bi doprinosi stavova i mjerenih osobina varanju bili i viši ukoliko bi uzorak bio u manjoj mjeri selekcioniran.

Zaključno, kako bi se bolje razumjeli procesi u podlozi varanja i dobio dublji uvid u ispitanu problematiku, bilo bi zanimljivo provesti kvalitativno istraživanje kojim bi se provjerilo kako studenti percipiraju različite oblike varanja i koja ponašanja doživljavaju kao nepoštenje akademskog integriteta.

Zaključak

Cilj istraživanja bio je ispitati doprinos roda, fakulteta, moralnog rasuđivanja, mračnih osobina ličnosti i stavova prema varanju manifestnom varanju u akademskom okruženju. Utvrđen je doprinos roda čestini težih oblika varanja, s tim da se on javlja zahvaljujući rodnim razlikama u zastupljenosti osobine sadizma. Detektiran je i značajan doprinos fakultetskog usmjerenja, pri čemu studenti Pravnog fakulteta manje ispoljavaju sve oblike varanja, što se tumači karakteristikama područja bavljenja tog fakulteta. Studenti Građevinskog fakulteta u manjoj mjeri ispoljavaju teže oblike varanja u odnosu na studente Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti. Doprinos indeksa moralnog rasuđivanja značajan je, i vrlo slab, samo u predikciji težih oblika varanja i to dok se u model ne uključe osobine Mračne tetrade i stavovi. Značajnim prediktorima lakših oblika varanja pokazali su se psihopatija i stavovi prema lakšim oblicima varanja, dok su značajni prediktori težih oblika varanja bili sadizam i stavovi prema težim oblicima varanja. Najveći doprinos i lakšim i težim oblicima varanja imaju stavovi prema varanju. S obzirom na važnost uloge fakultetskog usmjerenja, kao i stavova prema varanju, dobiveni rezultati ukazuju na potrebu djelovanja na promjenu stavova prema varanju putem različitih, na društvo i institucije visokog obrazovanja usmjerenih, intervencija te time i na pojavnost varanja u akademskom okruženju.

Reference

- Abdolmohammadi, M. J., & Baker, C. R. (2007). The relationship between moral reasoning and plagiarism in accounting courses: A replication study. *Issues in Accounting Education*, 22(1), 45–55. <https://doi.org/10.2308/iace.2007.22.1.45>
- Ameen, E., Guffey, D., & McMillan, J. (1996). Gender differences in determining the ethical sensitivity of future accounting professionals. *Journal of Business Ethics*, 15(5), 591–597. <https://doi.org/10.1007/BF00381934>
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.51.6.1173>
- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Naklada Slap.
- Blasi, A. (1980). Bridging moral cognition and moral action: a critical review of the literature. *Psychological Bulletin*, 88, 1–45. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.88.1.1>
- Book, A., Visser, B. A., Blais, J., Hosker–Field, A., Methot–Jones, T., Gauthier, N. Y., & D'Agata, M. T. (2016). Unpacking more “evil”: What is at the core of the dark tetrad?. *Personality and Individual Differences*, 90, 269–272. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.11.009>
- Bulut, T. (2017). The concept of sadism in the current empirical literature. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1(36), 23–41.
- Cummings, R., Maddux, C. D., Harlow, S., & Dyas, L. (2002). Academic misconduct in undergraduate teacher education students and its relationship to their principled moral reasoning. *Journal of Instructional Psychology*, 29(4), 286–296. <https://doi.org/10.3102/00028312038001143>
- Farkas, D., & Orosz, D. (2012). Why Hungarian high school students cheat? *Practice and Theory in Systems of Education*, 7(3), 279–292.
- Graham, M. A., J. Monday, O'Brien, K., & Steffen, S. (1994). Cheating at Small Colleges: An Examination of Student and Faculty Attitudes and Behaviors. *Journal of College Student Development*, 35(4), 255–260.
- Hrabak, M., Vujaklija, A., Vodopivec, I., Hren, D., Marušić, M. i Marušić, A. (2004). Academic misconduct among medical students in a post–communist country. *Medical Education*, 38(1), 276–285. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2923.2004.01766.x>
- Jonason, P. K., Li, N. P., & Czarna, A. Z. (2013). Quick and dirty: Some psychosocial costs associated with the Dark Triad in three countries. *Evolutionary Psychology*, 11(1), 172–185. <https://doi.org/10.1177/147470491301100116>
- Jonason, P. K., Li, N. P., & Teicher, E. A. (2010). Who is James Bond? The Dark Triad as an agentic social style. *Individual Differences Research*, 8(2), 111–120.
- Jonason, P. K., Strosser, G. L., Kroll, C. H., Duineveld, J. J., & Baruffi, S. A. (2015). Valuing myself over others: The Dark Triad traits and moral and social

- values. *Personality and Individual Differences*, 81, 102–106. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.10.045>
- Jonason, P. K., & Webster, G. D. (2012). A protean approach to social influence: dark Triad personalities and social influence tactics. *Personality and Individual Differences*, 52, 521–526. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.023>
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the short dark triad (SD3) a brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21(1), 28–41. <https://doi.org/10.1177/1073191113514105>
- Josephson Institute of Ethics (2006, October 15). *Report card on the ethics of American youth*. Retrieved from <http://www.josephsoninstitute.org/reportcard/>
- King, P. M., & Mayhew, M. J. (2002). Moral judgement development in higher education: Insights from the Defining Issues Test. *Journal of Moral Education*, 31(3), 247–270. <https://doi.org/10.1080/0305724022000008106>
- Kitahara, R., Westfall, F., & Mankelwicz, J. (2011). New, multi-faceted hybrid approaches to ensuring academic integrity. *Journal of Academic and Business Ethics*, 3, 1–12.
- Lind, G. (2015). Favorable Learning Environments for Moral Competence Development. A Multiple Intervention Study with 3.000 Students in a Higher Education Context. *International Journal of University Teaching and Faculty Development*, 4(4).
Retrieved from: https://www.novapublishers.com/catalog/product_info.php?products_id=53411
- Lupton, R. A., Chapman, K. J., & Weiss, J. E. (2000). A cross-national exploration of business students attitudes, perceptions, and tendencies toward academic dishonesty. *Journal of Education for Business*, 75(4), 231–235. <https://doi.org/10.1080/08832320009599020>
- Magnus, J. R., Polterovich, V. M., Danilov, D. L., & Savvateev, A. V. (2002). Tolerance of cheating: an analysis across countries. *The Journal of Economic Education*, 33(2), 125–136. <https://doi.org/10.1080/00220480209596462>
- McCabe, D. L., & Trevino, L. K. (1993). Academic dishonesty: Honor codes and other contextual influences. *The Journal of Higher Education*, 64(5), 522–538. <https://doi.org/10.2307/2959991>
- Murdock, T. B., & Stephens, J. M. (2007). Is cheating wrong? Students' reasoning about academic dishonesty. In E. M. Anderman & T. B. Murdock (Eds.), *Psychology of academic cheating* (pp. 229–251). Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/b978-012372541-7/50014-0>
- Olivero, N., Greco, A., Annoni, A. M., Steca, P., & Lowry, P. B. (2019). Does opportunity make the thief? Abilities and moral disengagement in illegal downloading. *Behaviour & Information Technology*, 38(12), 1273–1289. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2019.1583768>
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556–563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)

- Paulhus, D. L. (2014). Toward a Taxonomy of Dark Personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 421–42. <https://doi.org/10.1177/0963721414547737>
- Paulhus, D. L., & Jones, D. N. (2015). Measuring dark personalities via questionnaire. In G. J. Boyle, D. H. Saklofske & G. Matthews (Eds.), *Measures of personality and social psychological constructs* (pp. 562–594). San Diego, CA: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/c2010-0-68427-6>
- Pavlin–Bernardić, N., Rovani, D., & Pavlović, J. (2017). Academic Cheating in Mathematics Classes: A Motivational Perspective. *Ethics & Behavior*, 27(6), 486–501. <https://doi.org/10.1080/10508422.2016.1265891>
- Plouffe, R. A., Saklofske, D. H., & Smith, M. M. (2017). The assessment of sadistic personality: Preliminary psychometric evidence for a new measure. *Personality and Individual Differences*, 104, 166–171. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.07.043>
- Proroković, A. (2016). Test moralnog rasuđivanja (TMR). U: Junaković Tucak, I., Burić, I., Čubela Adorić, V., Proroković, A. i Slišković, A. (Ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 8* (str. 63–72). Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju.
- Proroković, A., Nikolić, M. i Šimić, N. (2017). Moral reasoning and its correlates in job applicants. *Archives of Industrial Hygiene and Toxicology*, 68, 59–65. <https://doi.org/10.1515/aiht-2017-68-2893>
- Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the narcissistic personality inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 890–902. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.5.890>
- Rauthmann, J. F., & Kolar, G. P. (2012). How “dark” are the Dark Triad traits? Examining the perceived darkness of narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Personality and Individual Differences*, 53(7), 884–889. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.06.020>
- Rest, J., & Narvaez, D. (1991). The College Experience And Moral Development. In: W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of Moral Behavior and Development. Vol 2: Research* (pp. 229–245). Lawrence Erlbaum.
- Sideridis, G. D., Tsaousis, I., & Al Harbi, K. (2016). Predicting Academic Dishonesty on National Examinations: The Roles of Gender, Previous Performance, Examination Center Change, City Change, and Region Change, *Ethics & Behavior*, 26(3), 215–237. <https://doi.org/10.1080/10508422.2015.1009630>
- Sanders, C.E., Lubinski, D., & Perrson Benbow, C. (1995). Does the Defining Issues Test measure psychological phenomena distinct from verbal ability?: An examination of Lykken’s query, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 498–504. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.3.498>
- Šimić Šašić, S. i Klarin, M. (2009). Varanje u srednjim školama u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. *Društvena istraživanja*, 18(6(104)), 999–1022.

- Štambuk, M., Maričić, A. i Hanzec, I. (2015). Cheating is Unacceptable, but... Teachers' Perceptions of and Reactions to Students' Cheating at Schools and Universities. *Croatian Journal of Education*, 17(4), 259–288. <https://doi.org/10.15516/cje.v17i0.1258>
- Tokić, A., & Nikolić, M. (2017). Moral reasoning among Croatian students of different academic orientations. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 6(2), 208–213. <https://doi.org/10.26417/ejms.v6i2.p208-213>
- Tomašić Humer, J., Babić Čikeš, A., Hajek, D., & Jambrešić, I. (2018). Moral Reasoning and Moral Foundations in the academic context. *Mednarodna konferenca EDUvision 2018: Sodobni pristopi poučevanja prihajajočih generacij*, 1299–1308.
- Trémolière, B., & Djeriouat, H. (2016). The sadistic trait predicts minimization of intention and causal responsibility in moral judgment. *Cognition*, 146, 158–171. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2015.09.014>
- Turiel, E. (1983). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge University Press.
- Wertag, A., Vrselja, I. i Tomić, T. (2011). Provjera konstruktne valjanosti Paulhusovog i Williamsovog (2002) upitnika Mračne trijade D3–27. 19. godišnja konferencija hrvatskih psihologa: Vrijeme sličnosti i razlika – izazov psihologiji i psiholozima (str. 180). Preuzeto sa <https://bib.irb.hr/datoteka/537948.Poster-Osijek.pdf>
- Wideman, M. (2008). Academic dishonesty in postsecondary education: A literature review. *Transformative Dialogues: Teaching & Learning Journal*, 2, 1–12.
- Williams, K. M., Nathanson, C., & Paulhus, D. L. (2010). Identifying and profiling scholastic cheaters: Their personality, cognitive ability, and motivation. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 16(3), 293–307. <https://doi.org/10.1037/a0020773>

Ivana Jambrešić

Vinko Bek Center for
Education, Zagreb

Jasmina Tomašić

Humer

Ana Babić Čikeš

Department of
Psychology Faculty
of Humanities and
Social Sciences,
J. J. Strossmayer
University of Osijek

CHEATING IN THE ACADEMIC SETTINGS - THE ROLE OF DARK TETRAD, ATTITUDES TOWARD CHEATING AND MORAL REASONING

The aim of this research was to examine the contribution of dark personality traits, moral reasoning and attitudes toward cheating to the cheating in an academic setting. Students from three faculties in Osijek ($N = 331$) participated in this study. The Moral Reasoning Test, the Dark Triad Short Scale, the Sadistic Tendencies Questionnaire, and the modified School Cheating Scale were applied. Gender differences were found in the reported proportion of minor forms of cheating (men were more prone to this type of cheating). Psychopathy and positive attitudes toward minor forms of cheating were found to be significant predictors of minor forms of cheating. Program types, sadism and attitudes toward difficult forms of cheating were significant predictors of more severe forms of cheating. Attitudes toward minor or severe forms of cheating proved to be the strongest predictors of both forms of cheating in an academic setting.

Key words: attitudes towards cheating, cheating, dark personality traits, moral reasoning

Ana Đorđević¹

Institut za filozofiju
i društvenu teoriju,
Univerzitet u
Beogradu

KOMPLEKSNOŠĆ I INKLUZIVNOŠĆ SOCIJALNOG IDENTITETA KAO POSREDNICI UTICAJA SOCIJALNE NORME NA ODNOS PREMA NEPRIPADNIČKIM GRUPAMA²

U ovoj studiji ispitivali smo prediktivnu moć kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta u odnosu na stavove prema nepripadničkim grupama, uticaj socijalne norme na kompleksnost i inkluzivnost identiteta, kao i medijatorsku ulogu kompleksnosti i inkluzivnosti u odnosu između socijalne norme i stavova prema drugim grupama. Kompleksnost socijalnog identiteta referiše na subjektivni doživljaj preklapanja sopstvenih grupa, dok inkluzivnost predstavlja meru identifikacije sa ljudima na osnovu socijalnih identiteta. Korišćene su nacionalna (građani Srbije/građani Hrvatske), etnička (Srbi/Hrvati) i religijska grupa (pravoslavci/katolici). Uzorak je činilo 153 ljudi (36% muškaraca) prosečnog uzrasta 26 godina. Rezultati pokazuju da je inkluzivnost, ali ne i kompleksnost, snažan prediktor prihvatanja pripadnika drugih grupa, merenog preko termometra osećanja i skale socijalne distance. U eksperimentalnoj fazi studije, pokušali smo da ispitanicima sa manjom spremnošću za prihvatanje pripadnika drugih grupa ($N = 40$) prezentovanjem grupne norme promenimo stavove i ispitamo da li u tome posreduje promena u doživljaju granica svojih socijalnih identiteta (kompleksnost i inkluzivnost). Izlaganje deskriptivnoj grupnoj normi, datoj u vidu fiktivnog izveštaja sa naučnog istraživanja, dovelo je do većeg prihvatanja tuđih grupa, ali i neočekivano smanjilo kompleksnost socijalnog identiteta. Moguće je da je način na koji smo plasirali informaciju o grupnoj normi narušio osećaj jedinstvenosti grupe ispitanika, te su oni pribegavali jednostavnijim strukturama identiteta. Predložili smo da se u budućim istraživanjima koriste intervencije koje bi specifičnije ciljale na promene u identitetskoj kompleksnosti i

¹ Adresa autora:
ana.djordjevic@instifdt.bg.ac.rs

Primljeno: 28. 03. 2020.

Primljena korekcija:

09. 06. 2020.

Prihvaćeno za štampu:

16. 06. 2020.

² Ovaj članak je rezultat rada na projektu br.179049, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Delovi istraživanja predstavljani su na naučnom skupu *Četvrti sarajevski dani psihologije*, Sarajevo, BiH.

inkluzivnosti, kao i da se porede iste intervencije na različitim grupama.

Ključne reči: međugrupni odnosi, socijalni identitet, socijalne norme, stavovi prema nepripadničkim grupama

Uvod

Ovo istraživanje predstavlja pokušaj ispitivanja načina na koji socijalne norme deluju na stavove prema nepripadničkim grupama, odnosno da li u tom uticaju posreduju određeni aspekti socijalnog identiteta. Ciljevi istraživanja su teorijske i praktične prirode i tiču se istraživanja različitih procesa povezanosti i uticaja na odnos prema nepripadničkim grupama: 1) prediktorskog potencijala relativno nedavno razvijenih konstrukata kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta; 2) direktnog uticaja socijalne norme; 3) posredujuće uloge kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta u tom odnosu. Razumevanjem ovih složenih mehanizama kojim dolazi do izražavanja određenih stavova prema drugim grupama, možemo sa većom temeljnošću i preciznošću osmišljavati intervencije u pravcu poboljšanja međugrupnih odnosa, kroz promene u stavovima i socijalnim identitetima ljudi. U kontekstu odnosa između zemalja bivše Jugoslavije, sa relativno skorom istorijom brutalnih međusobnih ratova, nemoguće je preценiti značaj tako osmišljenih intervencija.

Kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta

Teorija socijalnog identiteta definiše identitet kao osećaj ko smo na osnovu grupne pripadnosti (Tajfel, 1981; Tajfel & Turner, 1986). Podrazumeva ne samo pripadnost grupi, već i opažanje sebe sličnim ljudima koji pripadaju istim grupama, a različitim od ljudi sa kojima ne delimo grupnu pripadnost (Brewer, 1991).

Ljudi objektivno pripadaju mnogim grupama, pa se govori o višestrukim socijalnim identitetima, koji na subjektivnom planu imaju određenu strukturu i nivo složenosti (Roccas & Brewer, 2002). Kompleksnost socijalnog identiteta (*eng.* social identity complexity) se odnosi na individualne razlike u subjektivnom predstavljanju odnosa između višestrukih socijalnih identiteta osobe (Roccas & Brewer, 2002). Složeni socijalni identitet podrazumeva postojanje istovremene svesnosti o pripadnosti većem broju grupa i o njihovom delimičnom preklapanju (Brewer et al., 2013). Što su opažena preklapanja veća, struktura socijalnog identiteta je manje kompleksna i obrnuto.

Inkluzivnost socijalnog identiteta (*eng.* social identity inclusiveness) predstavlja meru stepena u kom se osoba identifikuje sa drugim ljudima kroz zajedničku grupnu pripadnost, odn. koliko inkluzivno ili ekskluzivno osoba definiše grupu kojoj pripada iz višestrukih socijalnih identiteta koji se ukrštaju (van Dommelen et al., 2015). Visoka inkluzivnost upućuje na korišćenje „labavijeg“ kriterijuma uključivanja drugih u sopstvenu grupu, što rezultuje proširenom socijalnom slikom o sebi koja obuhvata ljude iz različitih grupa. Niska inkluzivnost se odnosi na primenu rigidnih kriterijuma prihvatanja drugih u sopstvenu grupu.

Složeni identiteti su često i više inkluzivni, jer se u svaku pojedinačnu grupu kojoj osoba pripada uključuju druge osobe koje joj pripadaju, pa je zbir svih zasebnih identiteta više inkluzivan od svakog identiteta pojedinačno. Kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta predstavljaju dobre prediktore različitih mera odnosa prema drugoj nepripadničkoj grupi i sa različitih uporišta pružaju mogućnosti objašnjenja ovog odnosa (Branković et al., 2015; Brewer, 2010; Brewer & Pierce, 2005; Schmid et al., 2009; van Dommelen et al., 2015). Povezanost između kompleksnosti socijalnog identiteta i odnosa prema drugim grupama je stabilna kroz različite grupe i socijalne kontekste istraživanja (Brewer et al., 2013; Roccas & Brewer, 2002; Schmid et al., 2009; Verkuyten & Martinović, 2012). Ovi konstrukti ispitani su i u različitim gradovima zemalja Zapadnog Balkana, u okviru velikog međunarodnog projekta (Pratto et al., 2017; Turjačanin i sar., 2017).

Prethodna istraživanja pokazuju zavisnost kompleksnosti socijalnog identiteta od iskustvenih, ličnih i situacionih faktora, kao što su *pretnja distinktivnosti*³, *kognitivno opterećenje*, *stres* (Miller et al., 2009; Roccas & Brewer, 2002; Schmid et al., 2009). Kada ljudi osećaju da su previše slični drugima koji ne pripadaju istim grupama ili nemaju kapacitet za kompetentno kognitivno rezonovanje, struktura njihovog socijalnog identiteta se uprošćava ne bi li se napravile strože razlike između ljudi koji pripadaju i ne pripadaju sopstvenim grupama. To za funkciju ima postizanje optimuma između opažanja sopstvene jedinstvenosti i sličnosti sa drugim ljudima (Brewer, 1991). Kompleksnost socijalnog identiteta javlja se i kao moderator veze između međugrupnog kontakta i unutargrupne pristrasnosti/ međugrupne tolerancije (Schmid et al., 2009), što znači da je moguće da se kompleksnost socijalnog identiteta pojavi kao intervenišuća varijabla između sredinskih faktora i ponašanja u datoj sredini.

Uticaj socijalne norme na odnose prema drugim grupama

S obzirom da se način opažanja socijalnog okruženja i kultura ophođenja prema pripadnicima drugih grupa formira kroz život u zajednici sa sličnim ljudima, društvene norme služe kao strandard za odlučivanje o tome kako se ponašati u određenoj situaciji. To znači da se norme mogu koristiti i kao sredstvo socijalnog uticaja na ponašanje ljudi (Cialdini et al., 1990), sa širokim, obuhvatnim i dugoročnim efektima (Schultz et al., 2007). Deskriptivne norme deluju kroz socijalnu informaciju o tome šta drugi ljudi rade, a preskriptivne kroz socijalnu evaluaciju toga šta ljudi (treba da) rade (Cialdini, 2007; Cialdini et al., 2006). Iz perspektive teorije socijalnog identiteta, norme predstavljaju

³ Pojam se odnosi na trenutni doživljaj individue da su osobe iz nepripadničke grupe previše slične njenoj grupi te da ugrožavaju njen osećaj distinktivnosti, što za posledicu ima međugrupne pristrasnosti i težnju da se odvoji od drugih (Schmid et al., 2009). Za pregled teorije optimalne distinktivnosti pogledati Brewer, 1991.

grupne prototipe uskladištene u vidu kognitivnih reprezentacija (Hogg & Reid, 2006). Pošto su one zavisne od konteksta i situacije, njihov uticaj se najbolje vidi onda kada je data kategorija psihološki istaknuta. To je najčešće slučaj u međugrupnom poređenju, kada se posebno naglašavaju razlike između grupa, pa se njihove norme ističu kao nosioci razlika regulišući ponašanje članova dveju grupa (Sherif, 1958). Normativna poruka od strane nekoga iz sopstvene grupe, budući da je referentna i bliža selfu pojedinca (npr. Festinger, 1954), mnogo je efektivnija od poruke iz druge grupe, koja može proizvesti kontraefekat – polarizaciju u odnosu na drugu grupu (Brewer, 1999).

Prethodna istraživanja pokazuju uticaj socijalnih normi na međugrupno ponašanje ljudi (Haslam et al., 1996; Mc Conahay et al., 1981), čak i kada je normativna informacija o sopstvenoj grupi lažna (Stangor et al., 2001). Neka istraživanja (Sechrist & Stangor, 2001) beleže i trajnije promene ponašanja putem eksperimentalno aktiviranih normi, koje su svoj uticaj ostvarile indirektno, preko promene stereotipa o drugim grupama, što je od ključne važnosti za ovo istraživanje.

Sadašnje istraživanje

Direktno podsticanje promene u načinu opažanja drugih grupa i ponašanja prema njima može izazvati otpor ljudi i dovesti do suprotnih efekata – dalje pribegavanje jednostavnijim, usko definisanim i strogo razgraničenim strukturama u poimanju sopstvenih grupa koje dodatno produžavaju međugrupno rivalstvo. Stoga smo u ovom istraživanju takvu promenu pokušali da indukujemo posredno, preko uticaja na socijalni identitet. U okviru prve studije ispitali smo prediktorski odnos inkluzivnosti i kompleksnosti socijalnog identiteta Srba (pravoslavaca, građana Srbije) prema grupama sa kojima postoji istorija konflikta (katolicima, Hrvatima). U drugoj studiji sproveli smo eksperiment kako bismo istražili uticaj socijalne norme na odnos prema nepripadničkim grupama, direktno i/ ili indirektno, preko inkluzivnosti i kompleksnosti socijalnog identiteta. Vodili smo se trima hipotezama:

1. kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta javiće se kao značajni prediktori odnosa prema drugoj grupi (Roccas & Brewer, 2002; van Dommelen et al., 2015);
2. informacija o socijalnoj normi (da sopstvena grupa ima pozitivan odnos prema drugim grupama) dovešće do većeg prihvatanja pripadnika tuđih grupa (npr. Stangor et al., 2001);
3. kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta posredovaće u uticaju socijalne norme na odnos prema tuđim grupama (ova hipoteza je spekulativna).

Studija 1

Metod

Uzorak i procedura

Uzorak je prikupljen tehnikom snežne grudve i činili su ga studenti Univerziteta u Beogradu (Filozofskog, Elektrotehničkog, Mašinskog i Fakulteta bezbednosti), zaposleni termoelektrane „Nikola Tesla“ u Obrenovcu, kao i elektronski kontakti kojima je prosleđen link ka upitniku. Nakon što je zbog nedostajućih podataka odbačeno 35 upitnika, u uzorku je ostalo 153 ispitanika (36% muškaraca), većinom studenata (70%), prosečnog uzrasta 26 godina. Najveći procenat ispitanika činili su građani Srbije (99%) koji sebe vide kao pripadnike srpskog naroda (93%), od kojih 76% izveštava da je pravoslavne veroispovesti. Oko 20% njih se izjašnjava kao nereligiozan/na (od kojih se jedan deo ipak identifikuje sa religijskom grupom). Ovo ispunjava naše zahteve da uzorak bude sačinjen od građana Srbije srpskog etniciteta i pretežno pravoslavne veroispovesti⁴.

Ispitivanje se vršilo preko interneta. Upitnik je konstruisan u programu Qualtrics, a link je prosleđen svim planiranim ispitanicima putem društvenih mreža i elektronske pošte.

Instrumenti i mere

Kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta. U prvom delu istraživanja utvrđivali smo potencijal kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta u predviđanju odnosa prema drugim grupama. Kompleksnost socijalnog identiteta merena je preko *mere opaženog preklapanja* ($\alpha = .77$) tri relevantne grupe – etničke, nacionalne i religijske, na skali od 1 (nema preklapanja) do 11 (potpuno preklapanje) (Roccas & Brewer, 2002). To je činilo ukupno šest pitanja (npr. „Kada razmišljate o ljudima koji su *Srbi*, koliko njih je *pravoslavne veroispovesti*?“ „Kada razmišljate o ljudima koji su *pravoslavne veroispovesti*, koliko njih su *građani Srbije*?“). Ispitanici su bili srpskog etniciteta, srpske nacionalnosti i pravoslavne veroispovesti, uvažavajući činjenicu da je kompleksnost socijalnog identiteta konstrukt koji upućuje na *subjektivne* razlike u kompoziciji socijalnih identiteta i onda kada objektivnih razlika nema. Mera kompleksnosti socijalnog identiteta je prosek svih mera preklapanja. Inkluzivnost socijalnog identiteta merili smo *zadatkom sortiranja karata* ($\alpha =$

⁴ Odluku da u uzorku zadržimo i ispitanike koje ne ispunjavaju u potpunosti kriterijume identifikacije sa sve tri grupe doneli smo na osnovu relativno malog broja ispitanika, i očekivanja da bi dobijeni rezultati na većem, preciznije i rigoroznije selektovanom uzorku išli u istom smeru i da bi jedino mogli biti snažniji i izraženiji u veličinama dobijenih mera.

.91) (van Dommelen et al., 2015). Zadatak se sastojao od 24 siluete i opisa fiktivnih osoba, koje sa ispitanicima imaju sva tri, dva, jedan ili nijedan zajednički socijalni identitet, odn. grupnu pripadnost (Slika 1). U svakoj od kombinacija (3, 2, 1 ili 0) bilo je po 6 fiktivnih osoba. Polovina je bila ženskog, a polovina muškog pola. Ispitanicima je zadatak bio da svaku od prikazanih osoba svrstaju u jednu od dve grupe: MI ili ONI. Ukupan broj osoba svrstanih u grupu MI čini meru inkluzivnosti socijalnog identiteta.

Slika 1. Primeri stimulusa u zadatku sortiranja karata – ženska i muška silueta sa ukrštenim grupnim pripadnostima

Odnos prema drugim grupama. Odnos prema drugim grupama bio je meren preko *termometra osećanja* ($\alpha = .92$) (Wilcox et al., 1989) i prilagođene Bogardusove *Skale socijalne distance* ($\alpha = .95$) (Bogardus, 1933). Termometar osećanja predstavlja meru afektivnog odnosa prema drugim grupama na skali 0-100 stepeni u razmacima po 10, pri čemu je zadatak ispitanika da odrede koliko topline osećaju prema svakoj od navedenih grupa. To su bile sledeće grupe: *Srbi, Hrvati, pravoslavci, katolici, hrišćani, Balkanci*. Skala socijalne distance sadržala je četiri tipa odnosa sa drugom grupom koji se razlikuju po stepenu bliskosti (od življenja u istom komšiluku do *zabavljanja/ venčanja sa osobom iz druge grupe*). Ispitanici su nivo spremnosti za ulaganje u dati odnos označavali na skali 1-5. Ova mera je nakon prikupljanja podataka invertovana tako da veći skor označava manju socijalnu distancu, zbog intuitivnosti i kongruentnosti sa termometrom osećanja, gde veći skor označava pozitivniji odnos.

Rezultati

Kompleksnost socijalnog identiteta ($M = 4.79$, $SD = 1.48$) je relativno niska, dok je inkluzivnost ($M = 14.75$, $SD = 5.37$) izraženija i značajno viša od srednje tačke skale, $t(140) = 4.98$; $p < .01$. Ukupno 15% ispitanika ima potpuno inkluzivan socijalni identitet (prihvataju sve ponuđene osobe u svoju grupu), dok je kod 2% u potpunosti isključiv (ne prihvataju nikoga). Kompleksnost i

inkluzivnost umereno pozitivno koreliraju, $r = .17$, $p < .05$, što ukazuje na njihovo delimično preklapanje.

Nivo „topline“ osećanja prema svim nepripadničkim grupama kreće se oko neutralne tačke na skali (*nemam ni pozitivna ni negativna osećanja*). Što se tiče socijalne distance, ispitanici izražavaju spremnost za stupanje u razne vrste odnosa sa pripadnicima tuđih grupa (Tabela 1).

Tabela 1

Prosečne mere i standardne devijacije termometra osećanja i socijalne distance u odnosu na nepripadničke grupe

	Termometar osećanja <i>M (SD)</i>	Socijalna distanca <i>M (SD)</i>
Građani Hrvatske	46.55 (25.29)	17.25 (3.87)
Hrvati	44.98 (27.17)	17.25 (3.87)
Katolici	51.42 (25.71)	17.53 (3.57)
Prosek za sve nepripadničke grupe	47.65 (24.18)	17.30 (3.62)

Napomena. *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija.

Regresivnom analizom utvrdili smo da je inkluzivnost socijalnog identiteta značajan prediktor svih mera stava, ali da kompleksnost nije, čime je delimično potvrđena prva hipoteza. Konkretno, inkluzivnost stoji u osnovi topline prema nepripadničkim grupama i objašnjava 16% njene varijanse, $F(1, 129) = 24.403$, $p < .01$), kao i 17% varijanse socijalne distance, $F(1, 129) = 26.825$, $p < .01$.

Studija 2

Metod

U drugom delu istraživanja pokušali smo eksperimentalno da utičemo na odnos prema nepripadničkim grupama izlažući ispitanike deskriptivnoj grupnoj normi. Proveravali smo da li je ovaj uticaj delimično ili potpuno posredovan promenama u kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta. Nacrt je bio jednofaktorski, potpuno ponovljen po ispitanicima – merili smo razliku u odnosu prema drugoj grupi pre i posle izlaganja normi.

Uzorak i procedura

U uzorak smo uključili samo ispitanike koji su u prvoj fazi na termometru osećanja označili 50 i niže, kako bismo izbegli efekat plafona. Tako je u uzorak ušlo 40 ispitanika (44% muškaraca), prosečnog uzrasta 30 godina⁵.

Eksperiment je sproveden po završetku prvog ispitivanja; link je ispitanicima ponovo distribuiran elektronskom poštom. Intervencija se sastojala u čitanju fiktivnog izveštaja istraživanja o odnosu Srba prema Hrvatima (Prilog). Nakon toga, bilo je dva pitanja o tekstu („*Koliko smatrate da su rezultati pročitano istraživanja verodostojni?*“ [na sedmostepenoj skali] i „*Ukratko opišite glavni nalaz istraživanja.*“) i najzad, isti upitnik iz Studije 1. Uputstvom u kome se kao cilj istraživanja navodi čitanje s razumevanjem, pokušali smo da obezbedimo naivnost ispitanika u pogledu cilja istraživanja, ali i da budemo sigurni da su pažljivo čitali izveštaj.

Pozivanjem na naučni autoritet pokušali smo da obezbedimo ubedljivost norme (Cialdini et al., 1990). Pošto manipulisanje putem preskriptivnih poruka smatramo rizičnim zbog potencijalne reaktance ispitanika, odabrali smo deskriptivnu normu kao sigurniji put ka promeni stavova. Želeli smo da aktiviramo grupnu normu kroz prikazane rezultate o tome kako Srbi i pravoslavci imaju prihvatajući stav prema Hrvatima i katolicima. S jedne strane, ciljano je na promenu stava, sa očekivanjem korekcije prema stavu većine Srba. Zbog toga je u tekstu pisalo kako Srbi imaju prihvatajući odnos, izražavaju spremnost da saraduju i imaju bliske prijatelje iz drugih grupa. S druge strane, pokušali smo da izazovemo i promenu u kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta, kroz navođenje nalaza koji upućuju da ima građana Srbije koji su druge veroispovesti i etničke pripadnosti, i naglašavanjem bliskosti između sukobljenih grupa. Tim putem pokušali smo da podstaknemo fleksibilnije opažanje granica grupa kod ispitanika – veću diferencijaciju sopstvenih grupa i manju diferencijaciju tuđih grupa. Kako bi predstavljena norma bila podsti-

⁵ Ispitanici su za drugu fazu istraživanja, koja im je najavljena na početku prve faze, regrutovani tako što im je zatražena imejl adresa za slučaj da ispunjavaju kriterijume za učešće u drugoj fazi. To nije bila obavezujuća opcija, s obzirom da se time delimično narušila njihova anonimnost, na šta su bili upozoreni.

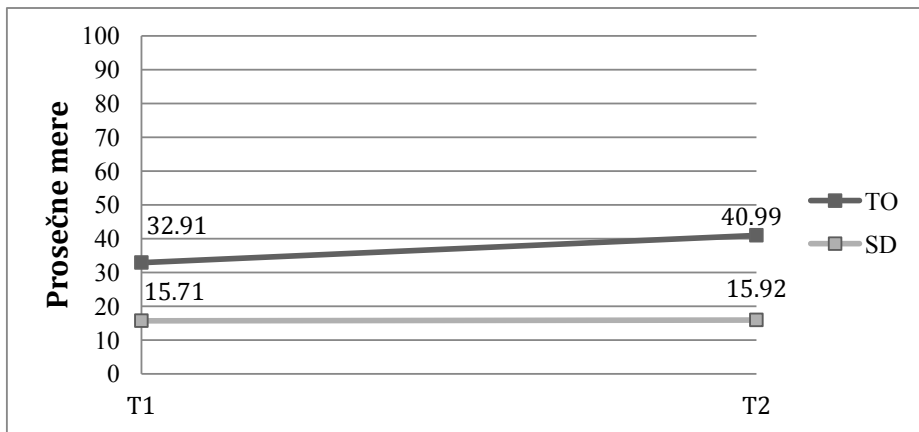
cajna za razmišljanje i kritičku refleksiju, u tekstu se nalaze reči poput domovina, mi/oni, ali i kritički pogled na medije koji su glavni izvor informacija o stanovništvu susednih država i njihovim stavovima.

Na samom kraju istraživanja, ispitanicima je poslat debriefing u vidu potpuno transparentnih informacija o cilju i sadržaju istraživanja, njihovoj ulozi i značaju koji su određene odluke imale za rezultate naučne analize.

Rezultati

Analizom varijanse za ponovljena merenja ustanovljeno je da se kompleksnost socijalnog identiteta smanjila nakon eksperimentalna intervencije, sa 4.83 na 4.35, $F(1, 38) = 4.34$, $p < .05$, $\eta^2 = .10$, dok je inkluzivnost ostala nepromenjena, $F(1, 38) = .33$, $p > .05$, $\eta^2 = .01$.

U odnosu na prihvatanje nepripadničkih grupa (građana Hrvatske $M = 32.41$; Hrvata $M = 30.44$; katolika $M = 35.87$), informacija o socijalnoj normi dovela je do porasta topline, u proseku sa 32.9 na 41, $F(1, 38) = 13.70$, $p < .01$, $\eta^2 = .27$, ali nije uticala na socijalnu distancu, $F(1, 38) = .27$, $p > .05$ (Slika 2).

Slika 2. Efekat socijalne norme na termometar osećanja i socijalnu distancu. TO – toplina; SD – socijalna distanca.

Nakon eksperimenta ponovo smo radili korelacione i regresione analize novih mera identiteta i mera stava (Tabela 2 i Tabela 3), ne bismo li utvrdili koliko su snažno povezani sa stavom koji je izmenjen pod uticajem norme.

Tabela 2

Korelacije između mera socijalnog identiteta i termometra osećanja prema nepripadničkim grupama

	Kompleksnost	Inkluzivnost
Građani Hrvatske	.01	.42**
Hrvati	-.03	.44**
Katolici	-.09	.32**
Prosek za sve grupe	-.04	.42**

Napomena. ** $p < .01$.

Tabela 3

Korelacije između mera socijalnog identiteta i socijalne distance u odnosu na nepripadničke grupe

	Kompleksnost	Inkluzivnost
Građani Hrvatske	-.09	.49**
Hrvati	-.09	.49**
Katolici	-.09	.46**
Prosek za sve grupe	-.11	.49**

Napomena. ** $p < .01$.

Kompleksnost socijalnog identiteta ponovo nije bila povezana ni sa jednom merom stava, dok je inkluzivnost povezana sa svim. Intenzitet ove povezanosti viši je nego u pretestiranju. Regresionom analizom mera stava sa inkluzivnošću kao prediktorom pokazuje da ona predviđa 17.4% topline prema svim nepripadničkim grupama, $F(1, 38) = 8.02, p < .01$, i 24% varijanse socijalne distance, $F(1,38) = 12.01, p < .01$.

Iako nemamo ispunjene uslove za testiranje hipoteze da norma ostvaruje uticaj na stav bar delimično preko kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta, rezultati pokazuju da su se nakon intervencije desile promene u kompleksnosti socijalnog identiteta i u odnosu između inkluzivnosti (nezavisne varijable) i termometra osećanja/ socijalne distance (zavisnih varijabli), koje vredi dublje istražiti. Najpre smo uradili regresije svih mera iz drugog trenutka testiranja istim merama u prvom trenutku testiranja i rezidualne koristili kao varijable u narednim regresionim analizama. Ovako dobijene nove vrednosti tretirali smo kao stepen promene date varijable nakon intervencije odn. meru uticaja norme na datu varijablu. Smisao ovoga je bio da utvrdimo da li promene u samim varijablama koreliraju i da li promene u nezavisnim varijablama predviđaju promene u zavisnim. Na taj način dobijamo meru indirektnog efekta norme na stav, preko kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta.

Rezultati pokazuju da promena u kompleksnosti socijalnog identiteta ne korelira ni sa jednom drugom promenom, tj. da socijalna norma ima nezavisan uticaj na kompleksnost socijalnog identiteta i ostale varijable. To znači da ćemo uticaj norme na kompleksnost morati da tumačimo odvojeno od njenog uticaja na mere stava. Međutim, pokazuje se da promena u inkluzivnosti socijalnog identiteta (koja u glavnoj analizi nije značajna) značajno predviđa promenu na termometru osećanja, $R^2 = .21$, $F(1, 37) = 9.70$, $p < .05$. Dakle, uticaj norme na termometar osećanja delimično se ostvaruje preko promene koju on ostvaruje na inkluzivnost. Iako norma ne utiče direktno na inkluzivnost, ona menja vezu koju ova ima sa stavom. To nas navodi da dublje ispitamo ne samo prirodu, već i smer nastalih veza.

Kako bismo mogli da na više načina testiramo različite modele, najpre smo ponovljeni faktor norme transformisali u neponovljeni pomoću dami (*eng. dummy*) varijable. Analiza indirektnog efekta prvo je proverena pomoću PROCESS makroa u SPSS-u (Hayes, 2009). Kao nezavisna varijabla uneta je dami varijabla *norma*, kao ishodišna termometar osećanja, a kao medijator inkluzivnost socijalnog identiteta. Ukupni efekat norme na termometar je marginalno značajan, $t(78) = 1.92$, $p = .06$, direktni efekat je značajan, $t(78) = 2.04$, $p < .05$, a indirektni nije značajan (interval poverenja uključuje 0; BootLLCI = -3.75, BootULCI = 4.18). Dakle, udeo koji norma ima u objašnjenju stava nije posredovan inkluzivnošću.

Različitim modelima u hijerarhijskoj regresiji detaljnije smo ispitivali doprinos pojedinih prediktora u objašnjenju stava (termometra). Pokazuje se da je norma marginalno značajna kao samostalni prediktor termometra, $R^2 = .05$, $F(1, 76) = 3.68$, $p = .06$, dok model gde je uključena zajedno sa inkluzivnošću značajno predviđa stav, $R^2 = .25$, $F(1, 75) = 20.52$, $p < .01$. Inkrementalni doprinos inkluzivnosti je značajan, $\beta = .45$, $t(1, 75) = 4.53$, $p < .01$, praktično jednak njenom samostalnom doprinosu ($R^2 = .205$ spram $R^2 = .210$), što govori da norma i inkluzivnost imaju nezavisan doprinos predikciji termometra.

Diskusija i zaključak

Socijalni identiteti odslikavaju način na koji vidimo sebe kao pripadnika grupe, ali i način na koji konceptualizujemo grupe kojima pripadamo. Pošto ima mnogo takvih grupa, nije bitno samo koliko nam je svaka od njih pojedinačno važna, već i kako se one kombinuju u subjektivnom doživljaju. Kada odrastamo u homogenom socijalnom okruženju gde su praktično svi ljudi pripadnici istih grupa, imamo doživljaj da svi pripadnici jedne grupe pripadaju i drugoj grupi. Ovo posebno važi u slučaju nacionalnog, etničkog i religijskog identiteta koji se od samog rođenja ugrađuju u gotovo sve sfere života, a koji su i sami isprepletani. Iako smo u našem istraživanju uočili izvesnu varijabilnost u proceni kompleksnosti, verujemo da je ona ograničena činjenicom da je socijalna sredina u kojoj žive ispitanici gotovo potpuno homogena – prema popisu

iz 2011. godine Srbi čine više od 90% ukupnog stanovništva u Srbiji, a 97% Srba se izjašnjava da je pravoslavne veroispovesti (Đurić i sar., 2014). Ostaje pitanje da li su ostvareni osnovni uslovi da se relativizuje odnos granica sopstvenih grupa i na objektivnom (činjeničnom) i na subjektivnom (doživljajnom) planu. Stoga bi bilo zanimljivo ispitati kompleksnost socijalnog identiteta u sredinama različitog nivoa kompleksnosti socijalne strukture (videti Pratto et al., 2017), odn. utvrditi validnost ovog konstrukta na većim i raznovrsnijim uzorcima i u različitim područjima. Takođe, nezanemarljiva disproporcija u broju muškaraca i žena u prvom delu istraživanja mogla je uticati na rezultate, kao i na razliku između prve i druge faze istraživanja. Pošto nije bilo dovoljno muškaraca u uzorku kako bi se testirala hipoteza o polnim/rodnim razlikama u rezultatima, preporučujemo da buduća istraživanja budu zasnovana na polno balansiranim uzorcima.

S obzirom da kompleksnost i inkluzivnost umereno pozitivno koreliraju, istraživanje pokazuje očekivani nalaz da je nivo diferencijacije sopstvenih grupa povezan sa time kako su ustrojene granice prema tuđim grupama. Tamo gde se jasnije vide razlike između sopstvenih grupa, moguće je očekivati propusnije granice ka drugim. Kako su oba atributa socijalnog identiteta pretpostavljeni i dosad potvrđeni prediktori stava prema drugim grupama, pretpostavili smo da zajednička varijansa potiče delom od zajedničkog potencijala da predvide stav prema drugim grupama. Nasuprot kompleksnosti za koju smo utvrdili da nije korelat nijedne mere, inkluzivnost se javlja kao značajan prediktor stava, što je dominantno potvrđeno i u drugim istraživanjima na području Srbije, u kompleksnijim socijalnim sredinama i sa drugim nepripadničkim grupama (Branković et al., 2015). Autori su ovakav nalaz tumačili time da je mera inkluzivnosti socijalnog identiteta manje intruzivna, manje podložna socijalno poželjnom odgovaranju i manje zavisna od objektivnih odnosa između grupa, od mere kompleksnosti socijalnog identiteta. Na liniji te argumentacije tumačimo i nalaze ovog istraživanja. Drugo tumačenje može biti da je kompleksnost više kognitivna mera, pa stoga ne može značajno predviđati emocionalne i konativne aspekte stava koje smo ispitivali u ovom istraživanju.

U drugom delu, osmislili smo eksperiment sa ciljem da izazovemo promene u stavovima prema tuđim grupama i proverimo da li u tome posreduje doživljaj preklapanja socijalnih identiteta. Pretpostavili smo da se opisom načina na koji drugi ljudi doživljavaju granice između sopstvenih i tuđih grupa može uticati i na lični doživljaj tih granica. Budući ukorenjena u slici o sebi, ova promena bi mogla imati trajniji efekat nego samo promena stavova. Naša intervencija ostvarila je očekivan uticaj na toplinu odnosa prema tuđim grupama (Hrvatima, katolicima, građanima Hrvatske), ali ne i na spremnost za stupanje u socijalne odnose sa njima, što tumačimo efektom plafona – u uzorak su odabrani ispitanici koji su bili indiferentni ili „hladni” na termometru osećanja, ali je čak i u ovom uzorku registrovana relativno niska socijalna distanca – u proseku 16 od 20 (nakon inverzije).

Na koji način je delovala norma predočena ispitanicima? Nasuprot uobičajene slike u medijima, upravo im je predstavljena drugačija, pozitivna slika odnosa sopstvene grupe prema drugima. Kako je pripadnost grupi veoma važan deo identiteta ljudi, oni će težiti da grupa bude uspešna, jer grupni uspehi pospešuju samopoštovanje ispitanika i podstiču osećanje ponosa (Reicher et al., 2010; Tajfel, 1981). Moguće je da kada ispolje pozitivan stav, ispitanici ne samo da se osećaju ponosnim na sebe kao tolerantnu osobu, već i na sebe kao pripadnika jedne prihvatajući nastrojene grupe (Turner et al., 1987).

Može se reći i da je eksperimentalna intervencija, ovako kako je osmišljena, dovela do jedne vrste konflikta između dve suprotne tendencije – (1) težnja ka derogiranju druge grupe kako bi se održao integritet i favorizacija sopstvene i (2) težnja ka poštovanju grupne norme i umanjeње međugrupne diferencijacije. U izveštaju koji je dat cilja se na slabljenje granica između jedne i druge grupe, naglašava se mešanje i stapanje jednih i drugih. Ukidanje jasnih demarkacionih linija između grupa dovelo je do većeg nivoa topline u odnosu na pripadnike drugih grupa – koje nisu tako strogo odvojene kao što se mislilo.

Nakon izlaganja grupnoj normi, kompleksnost socijalnog identiteta, koja se ni sa čim ne uvezuje u prvoj fazi istraživanja i čiju smo validnost u ovom kontekstu doveli u pitanje, sada se menja pod uticajem informacije o grupnoj normi, ali se suprotno od očekivanog – smanjuje; socijalni identitet se uprošćava. Inkluzivnost, pak, ostaje ista. Pretpostavljamo da je sadržaj eksperimentalne intervencije bio takav da nije direktno ciljao na povećanje kompleksnosti i da bi, na primer, skretanje pažnje ispitanicima na neočekivane kombinacije grupne pripadnosti (postojanje Srba katolika) imalo više šanse da podstakne svesnost o nezavisnosti grupa. Odakle, međutim, negativan efekat? Moguće je da je norma proizvela i neke neplanirane efekte, kao što je pretnja distinktivnosti – osećaj ugroženosti granica sopstvenih grupa, koji bi se odrazio na uprošćavanje strukture socijalnog identiteta (o ovoj vezi više u Roccas & Brewer, 2002; Schmid et al., 2009). U ponuđenom izveštaju ispitanicima smo upravo na ovaj način pokušali da promenimo stav – umanjeњem značaja granica, naglašavanjem bliskosti i sličnosti koja postoji sa tuđim grupama, itd. Iako je ovo dovelo do neke vrste podražavanja pripadnika svoje grupe kroz ispoljavanje sličnog stava, na nivou identiteta ispitanika uočavamo da ih ova vrsta mešanja zapravo ugrožava, te da je promena stava ustvari površna i ne ostavlja dublji trag na postizanje svesnosti o odvojenosti sopstvenih grupa. Moguće je da osećaju potrebu da se ponašaju onako kako se ponaša njihova grupa, ali se na nivou sopstvenog identiteta ne osećaju lagodno s tim. U trenutku kada granice sopstvene grupe postanu ugrožene, tada dolazi do snižavanja kognitivne kompleksnosti u poimanju sopstvenih grupa i fuzije sopstvenih identiteta: biti pravoslavac postaje još važniji deo toga da je osoba Srbin i da živi u Srbiji i obrnuto.

Što se tiče inkluzivnosti socijalnog identiteta, s obzirom na stepen sigurnosti s kojom ova pojava predviđa stav prema tuđim grupama i sličnost koju ima sa stvarnom situacijom prihvatanja/ odbijanja, očekivali smo da je deo

promene stava pod uticajem norme ostvaren kroz uticaj norme na inkluzivnost socijalnog identiteta. To se nije desilo. Ipak, najrobusniji rezultat ovog istraživanja potvrđuje zaključke prethodnih o eksplanatornom potencijalu inkluzivnosti socijalnog identiteta: udeo varijanse inkluzivnosti u objašnjenju prihvatanja tuđih grupa je visok, odn. veliki deo samog stava prema drugima čini upravo podložnost sopstvenog socijalnog identiteta da u sebe primi i pripadnike drugih grupa.

Iako je intervencija osmišljena da pored stava adresira i aspekte identiteta, ovakav pristup ne dozvoljava da se zaključuje o specifičnim efektima. Stoga treba osmisliti odvojene, bolje ciljane intervencije, koristiti različite grupe u samoj intervenciji (ukrštati grupne pripadnosti i sl.), zatim porediti nalaze različitih grupa ljudi i utvrditi da li se repliciraju, potom uzeti uzorak sa većom disperzijom stavova i različitim nivoima kompleksnosti i inkluzivnosti identiteta. Jedna linija istraživanja već uključuje ljude sa dualnim identitetima kao sponu između različitih sukobljenih grupa (Levy et al., 2017; Levy et al., 2019). Pretpostavljamo da kada se adekvatnim podsticanjem aktivira svesnost o višestrukim identitetima, biće lakše druge ljude shvatati pripadnicima sopstvene grupe, bar po nekim dimenzijama. To ne znači da granice između grupa treba ukidati, već da se njihovom relativizacijom podstiče veća diferenciranost u opažanju svojih grupa, što potencijalno može obezbediti upravo stabilniji osećaj identiteta, koji ne mora toliko zavisiti od stabilnosti granice između svojih i tuđih identiteta, ili grubo iscrtanih nacionalnih granica.

Reference

- Bogardus, E. S. (1933). A social distance scale. *Sociology & Social Research, 17*, 265–271.
- Branković, M., Pavlović, M., Žeželj, I., Vladisavljević, M., Jovanović O., & Petrović, N. (2015). Social identity complexity and inclusiveness as predictors of intergroup emotions. *Primenjena psihologija, 8*(4), 363–379. <https://doi.org/10.19090/pp.2015.4.363-378>
- Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin, 17*(5), 475–482. <https://doi.org/10.1177/0146167291175001>
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues, 55*(3), 429–444. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00126>
- Brewer, M. B. (2010). Social identity complexity and acceptance of diversity. In R. J. Crisp (Ed.), *The Psychology of Social and Cultural Diversity*. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781444325447.ch2>
- Brewer, M. B., Gonsalkorale, K., & van Dommelen, A. (2013). Social identity complexity: Comparing majority and minority ethnic group members in

- multicultural society. *Group Processes and Intergroup Relations*, 16(5), 529–544. <https://doi.org/10.1177/1368430212468622>
- Brewer, M. B., & Pierce, K. P. (2005). Social identity complexity and outgroup tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(3), 428–437. <https://doi.org/10.1177/0146167204271710>
- Cialdini, R. B. (2007). Descriptive social norms as underappreciated sources of social control. *Psychometrika*, 72(2), 263–268. <https://doi.org/10.1007/s11336-006-1560-6>
- Cialdini, R. B., Demaine, L. J., Sagarin, B. J., Barrett, D. W., Rhoads, K., & Winter, P. L. (2006). Managing social norms for persuasive impact. *Social Influence*, 1(1), 3–15. <https://doi.org/10.1080/15534510500181459>
- Cialdini, R. B., Reno, R. R., & Kallgren, C. A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(6), 1015–1026. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.1015>
- Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D. i Lađević, P. (2014). *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Republički zavod za statistiku.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140.
- Haslam, S. A., Oakes, P. J., McGarty, C., Turner, J. C., Reynolds, K. J., & Egings, R. A. (1996). Stereotyping and social influence: The mediation of stereotype applicability and sharedness by the views of in-group and out-group members. *British Journal of Social Psychology*, 35(3), 369–397. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1996.tb01103.x>
- Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication Monographs*, 76(4), 408–420. <https://doi.org/10.1080/03637750903310360>
- Hogg, M. A., & Reid, S. A. (2006). Social identity, self-categorization, and communication of group norms. *Communication Theory*, 16(1), 7–30. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00003.x>
- Levy, A., Saguy, T., van Zomeren, M., & Halperin, E. (2017). Ingroups, outgroups, and the gateway groups between: The potential of dual identities to improve intergroup relations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 70, 260–271. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2016.09.011>
- Levy, A., Žeželj, I., Branković, M., Dušanić, S., Van Zomeren, M., Saguy, T., & Halperin, E. (2019). Complex Social Identities and Intergroup Relations: Gateway Groups in the Western Balkans. *Social Psychology*, 50(3), 201–206. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000379>
- McConahay, J. B., Hardee, B. B., & Batts, V. (1981). Has racism declined? It depends upon who's asking and what is asked. *Journal of Conflict Resolution*, 25(4), 563–579. <https://doi.org/10.1177/002200278102500401>
- Miller, K. P., Brewer, M. B., & Ar buckle, N. L. (2009). Social identity complexity: Its correlates and antecedents. *Group Processes and Intergroup Relations* 12(1), 79–94. <https://doi.org/10.1177/1368430208098778>

- Pratto, F., Žeželj, I., Maloku, E., Turjačanin, V., & Branković, M. (Eds.) (2017). *Shaping Social Identities After Violent Conflict: Youth in the Western Balkans*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-62021-3>
- Reicher, S., Spears, R., & Haslam, S. A. (2010). The social identity approach in social psychology. In M. S. Wetherell & C. T. Mohanty (Eds.), *The sage handbook of identities* (pp. 45–62). Sage.
- Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6(2), 88–106. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0602_01
- Schmid, K., Hewstone, M., Tausch, N., Cairns, E., & Hughes, J. (2009). Antecedents and consequences of social identity complexity: Intergroup contact, distinctiveness threat, and outgroup attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(8), 1085–1098. <https://doi.org/10.1177/0146167209337037>
- Schultz, P. W., Nolan, J. M., Cialdini, R. B., Goldstein, N. J., & Griskevicius, V. (2007). The constructive, deconstructive, and reconstructive power of social norms. *Psychological Science*, 18(5), 429–434. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01917.x>
- Sechrist, G. B., & Stangor, C. (2001). Perceived consensus influences intergroup behavior and stereotype accessibility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(4), 645–654. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.80.4.645>
- Sherif, M. (1958). Group influences upon the formation of norms and attitudes. In E. E. Maccoby, T. M. Newcomb, & E. L. Hartley (Eds.), *Readings in social psychology, 3rd Edition* (pp. 219–232). Holt, Rinehart and Winston.
- Stangor, C., Sechrist, G. B., & Jost, J. T. (2001). Changing racial beliefs by providing consensus information. *Personality and Social Psychological Bulletin*, 27(4), 484–494. <https://doi.org/10.1177/0146167201274009>
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The Social Identity Theory of inter-group behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Hall Publishers.
- Turjačanin, V., Dušanić, S. i Lakić, S. (2017). *Složeni socijalni identiteti u Bosni i Hercegovini*. Filozofski fakultet u Banjoj Luci.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A Self-Categorization Theory*. Blackwell.
- Van Dommelen, A., Schmid, K., Hewstone, M., Gonsalkorale, K., & Brewer, M. B. (2015). Construing multiple ingroups: Assessing social identity inclusiveness and structure in ethnic and religious minority group members. *European Journal of Social Psychology*, 45(3), 386–399. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2095>
- Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2012). Social identity complexity and immigrants' attitude toward the host nation: The intersection of ethnic and

- religious group identification. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(9), 1165–1177. <https://doi.org/10.1177/01461672124446164>
- Wilcox, C., Sigelman, L., & Cook, E. (1989). Some like it hot: Individual differences in responses to group feeling thermometers. *Public Opinion Quarterly*, 53(2), 246–257. <https://doi.org/10.1086/269505>

Prilog

Izveštaj sa fiktivnog istraživanja kao predstavnik deskriptivne norme u eksperimentalnoj manipulaciji

„Tim od 20-ak psihologa i sociologa sa Univerziteta u Beogradu i Novom Sadu, na čelu sa šefom istraživačkog tima - prof. Vladimirom Mihićem (Univerzitet u Novom Sadu), tokom 2014. godine sproveo je opsežno istraživanje u kome se ispituju stavovi građana Srbije prema etničkim i religijskim manjinama. U istraživanju je učestvovalo 763 ispitanika srpske nacionalnosti, prosečnog uzrasta 36 godina i približno ujednačenog broja muškaraca i žena. Većina intervjuisanih građana, iako mahom Srbi i pravoslavci, opažala je kao bliske i građane Srbije drugih etničkih grupa i drugih veroispovesti, pre svega Hrvate i katolike, ukazujući na više sličnosti nego razlika između sopstvene i ovih grupa, između „nas“ i „njih“. Uočeno je da su ispitanici pokazali manju distancu prema drugim narodima i veroispovestima nego što bi se to očekivalo. Pozivali su se na to da ima dosta mešovitih srpsko-hrvatskih brakova, da ima mnogo Hrvata koji žive u Srbiji i smatraju je svojom domovinom i sl. Izrazili su pritom spremnost da sa njima sarađuju na ostvarenju zajedničkih ciljeva kao i spremnost da imaju bliske prijatelje iz ovih grupa. Nalazi svakako ukazuju na drugačiju sliku odnosa Srba prema Hrvatima nego što smo navikli, verovatno zbog tendencije medija da se fokusiraju na negativno i da vesti prikazuju senzacionalistički.“

Ana Đorđević

Institute for
Philosophy and
Social Theory,
University of
Belgrade

SOCIAL IDENTITY COMPLEXITY AND INCLUSIVENESS AS MEDIATORS OF THE IMPACT OF A SOCIAL NORM ON ATTITUDES TOWARDS OUTGROUPS

In this study, we investigated the predictive power of social identity complexity and inclusiveness on attitudes towards outgroups, the impact of a social norm on social identity complexity and inclusiveness, and their mediating role in the relationship between social norm and attitudes towards outgroups. Social identity complexity refers to individual's subjective representation of interrelationships between his/ her multiple social identities. Social identity inclusiveness refers to individual's identification with other people based on mutual group membership. We opted for national, ethnic and religious ingroups and outgroups. A total of 153 respondents (36% male), average age of 26, filled in the questionnaire. Results show that inclusiveness, unlike complexity, strongly predicts outgroup acceptance, measured with feelings thermometer and social distance scale. In the experimental phase of the study, we tried to induce changes in outgroup acceptance by presenting descriptive social norm to selected participants ($N = 40$) with lower initial acceptance. We also investigated mediating role of the perception of one's own ingroup boundaries (complexity and inclusiveness) in this process. Exposure to social norm, presented in the form of fictive scientific report, improved outgroup acceptance, but unexpectedly decreased social identity complexity. This might be due to the fact that the way in which social norm was designed has threatened distinctiveness of our respondents' identity, which consequently led to less complex perception of their own ingroup boundaries. For further research, we suggested introducing more specific interventions that would directly influence social identity complexity and should be compared among different groups.

Key words: attitudes towards outgroups, intergroup relationships, social identity, social norms

UPUTSTVO AUTORIMA

Za objavljivanje u časopisu *Primenjena psihologija* prilažu se isključivo originalni radovi koji nisu prethodno štampani i nisu istovremeno podneti za objavljivanje negde drugde. U časopisu se objavljuju empirijski i pregledni radovi. Pregledni rad treba da sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata. Radovi koji nisu pripremljeni prema ovom uputstvu, neće se recenzirati. Rukopisi se šalju isključivo putem platforme za prijavu, koja je dostupna na: <http://primenjena.psihologija.ff.uns.ac.rs/index.php/pp/about/submissions>.

U časopisu se mogu objavljivati radovi na srpskom i srodnim jezicima bivšeg srpsko-hrvatskog govornog područja, kao i na engleskom jeziku. Ukoliko rad nije na srpskom jeziku, autorova obaveza je da ga lektoriše. U slučaju jezika srodnih srpskom, redakcija zadržava pravo da pojedine termine prilagodi srpskom jeziku zarad boljeg razumevanja teksta. Sve predložene izmene se dostavljaju autorima na uvid i odobrenje. Prilikom dostavljanja rukopisa, autori moraju navesti da se slažu sa etičkim standardima o objavljivanju u časopisu, odnosno da preuzimaju odgovornost za etičku saglasnost za sprovođenje istraživanja, kao i za dozvole o legalnom korišćenju upitnika i softvera u svojim radovima. Uredništvo zadržava pravo da traži na uvid dozvolu za prevod, korišćenje i modifikaciju instrumenata, kao i softvera. Pre prijave rada, autori se upućuju na ček listu za autore koja je dostupna na internet stranici časopisa.

Recenziranje i objavljivanje. Svi radovi se anonimno recenziraju od strane dva recenzenta. Uredništvo na osnovu primljenih recenzija donosi jednu od sledećih odluka o rukopisu: **A** - prihvatanje, **B** - prihvatanje uz korekcije, **C** - odbijanje uz sugestiju da se rad u velikoj meri koriguje i ponovo pošalje ili **D** - odbijanje. Uredništvo pismeno obaveštava autora o odluci. Ukoliko autor ponovo podnosi korigovani rad, dužan je da u obrascu recenzije odgovori na sve sugestije upućene od strane recenzenta.

Format rada. Rad mora biti napisan u tekst procesoru Microsoft Word, na stranici formata A4, fontom Times New Roman ili Cambria (12 tačaka), latinicom, sa razmakom od 1.5 reda, sa marginama od 2.54 cm (odnosi se na sve margine). Rad treba da bude dužine do jednog autorskog tabaka (do 30000 znakova, sa razmacima, bez referenci i priloga), a ukoliko je reč o kratkom izveštaju, rad treba da bude do 5 000 znakova (s razmacima) bez referenci i priloga. Redni brojevi strana treba da budu dati u gornjem desnom uglu, zajedno sa zaglavljem koje sadrži skraćeni naslov rada (tzv. *running head*), pisan velikim slovima, bez imena autora. Zaglavlje ne sme imati više od 50 karaktera. Paginacija bi trebalo da počinje od prve strane. Rad treba da bude strukturiran u skladu sa IMRAD formatom i pravilima koja su definisana u **7. izdanju Priručnika Američke psihološke asocijacije (APA Publication Manual)**.

Shodno tome, rad treba da sadrži odeljke *Rezime* sa ključnim rečima, *Uvod*, *Metod*, *Rezultati*, *Diskusija*, *Zaključak* (opciono), *Reference*, *Prilozi* (opciono), kao i naslov i rezime sa ključnim rečima na engleskom jeziku.

Naslovna strana. Naslov treba da bude što koncizniji, ali i dovoljno precizan. Preporuka APA standarda je da naslov ne sadrži više od 15 reči. Ukoliko se u članku izveštava o nekom instrumentu koji nije opštepoznat široj naučnoj i stručnoj javnosti, naziv instrumenta je potrebno navesti u celini u naslovu rada, a ne samo skraćenicu. Ukoliko je rad nastao u sklopu projekta, iza naslova rada treba staviti fusnotu koja sadrži naziv finansijera projekta i broj projekta. Ukoliko je deo rezultata izlagan na skupu, u fusnoti treba dati podatke o skupu. Iza naslova rada slede imena autora i njihove afilijacije. Iza imena autora za korespondenciju treba staviti fusnotu koja sadrži e-mail adresu autora. Naslov rada, imena autora i afilijacije autora daju se na prvoj strani, bez ostatka teksta. Ova strana se, kao poseban dokument, prilaže na platformu, odnosno odvojeno od samog rukopisa.

Rezime. Rezime treba da bude dužine do 250 reči. Na kraju rezimea treba dati ključne reči (do pet ključnih reči). Ukoliko je rad na srpskom jeziku, potrebno je priložiti naslov, rezime i ključne reči i na engleskom jeziku. Rezime po pravilu ne sadrži reference, sem ukoliko je to neophodno.

Naslovi odeljaka. Naslovi odeljaka (*Metod*, *Rezultati* i sl.) pišu se **podebljanim** slovima, „rečeničnim“ formatom (velikim početnim slovom), centrirano. Naslovi drugog nivoa se pišu **podebljanim** slovima, poravnato u levo i u „rečeničnoj“ formi. Naslovi trećeg nivoa pišu se poravnato u levo (***podebljano, italikom*** u „rečeničnoj“ formi). Naslovi četvrtog nivoa se pišu **uvučeno** u odnosu na levu marginu, u rečeničnom formatu, **podebljano i s tačkom na kraju**. Naslovi petog nivoa, se pišu **uvučeno** u odnosu na levu marginu, u rečeničnom formatu, ***podebljano, italikom i s tačkom na kraju***. Nazive instrumenata, u odeljku *Metod*, treba navoditi kao subordinirane podnaslove u okviru odeljka *Instrumenti*.

Formatiranje naslova i podnaslova

Nivo naslova	Format
1	Metod
2	Instrumenti
3	<i>Velikih pet plus dva</i>
4	Verzije za decu.
5	<i>Procena roditelja.</i> <i>Procena učitelja.</i>

Tabele. Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u Wordu ili nekom Word-kompatibilnom formatu. Tabele i grafikone iz statističkih paketa treba prebaciti u Word. Iste podatke ne treba istovremeno prikazivati i tabelarno i grafički. Podaci koji su već dati u tabeli ili na grafikonu, ne smeju se ponavljati u tekstu, već se treba samo pozvati na njih. Tabele i grafikone je potrebno pozicionirati u samom radu, odnosno nije potrebno da se prilažu kao posebni dokumenti na platformu, već u sklopu rukopisa. Svaka tabela treba da bude označena brojem i adekvatnim nazivom. Broj tabele treba da bude napisan običnim slovima, a naziv tabele treba da bude dat u sledećem redu, *kurzivom*. Broj i naziv tabele nalaze se iznad tabele, poravnati u levo. Tabele ne smeju da sadrže vertikalne linije. Redovi tabele ne treba da budu razdvojeni linijama, ali zaglavlje tabele mora da bude linijom odvojeno od ostalih redova. Vrednosti u tabelama bi trebale da budu date u sredini kolone, sa decimalnim mestima pozicioniranim levim tabulatorom.

Korektan prikaz tabele:

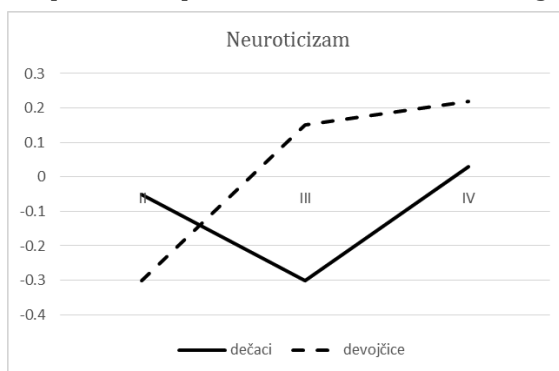
Tabela 1

Korelacije nasilnog ponašanja i komponenti ispitne anksioznosti

	Fizičko nasilje	Verbalno nasilje	Relaciono nasilje
Zabrinutost	-.23**	-.24**	-.14*
Negativna emocionalnost	.27**	.36**	.24**

Napomena. * $p < .05$. ** $p < .01$.

Grafikoni i slike. Slike treba slati u elektronskoj formi sa rezolucijom od najmanje 300 dpi. Štampa časopisa je crno-bela, pa se autori mole da prilagode tabele, grafikone i slike crno-belom štampi. Ukoliko se koristi ilustracija iz štampanog izvora nužno je pismeno odobrenje vlasnika autorskih prava. Naziv slike treba da bude prikazan ispod slike nakon oznake rednog broja. Na primer:

Slika 1. Interakcija pola i razreda kod učenika ranog osnovnoškolskog uzrasta: dimenzija Neuroticizma.

Rezultati statističke obrade. Rezultati statističkih testova treba da budu dati u sledećem obliku: $F(1, 9) = 25.35, p < .001$ i slično za druge testove (npr. $\chi^2(5, N = 454) = 5.311, p > .10$ ili $t(452) = 2.06, p < .05$). Treba navoditi manji broj konvencionalnih p nivoa (.05, .01 ili .001). Ukoliko je broj teorijski manji od 1 (npr. α, r , opterećenja u faktorskoj analizi, p nivo i sl.), nula se ne stavlja ispred tačke. Po pravilu, nazivi statističkih testova i oznaka treba da budu napisani u *kurzivu*, sem ako je reč o grčkim simbolima koji se **ne pišu** u kurzivu.

Decimalni brojevi. Uvažavajući statističke konvencije, decimalne brojeve treba pisati sa tačkom. Sve decimalne zapise treba zaokružiti na dve decimalne, sem kada se navode indikatori fita, p nivo značajnosti i sl. gde je i podatak o razlikama na trećoj decimali bitan.

Navođenje referenci u tekstu. Imena stranih autora navode se u originalu, npr. Dimanche (1990), ili kada je potrebno u padežnom obliku „...rezultati Dimanchea (Dimanche, 1990)...“, s tim što je onda potrebno u zagradu staviti referencu. Ukoliko referenca ima **dva autora**, oba se navode u tekstu, npr. (Costa & McCrae, 1992). Ukoliko je u pitanju domaća referenca, umesto znaka „&“ navodi se „i“, npr. (Jovanović i Petrović, 2011). Ukoliko rad ima **3 ili više autora**, u svakom navodu se pominju samo prezime prvog autora i skraćenica „et al.“ za strane reference, ili „i sar.“ za domaće. Na primer, na engleskom jeziku, prvi, i svaki sledeći navod bi imao formu (Roberts et al., 2004). Na srpskom jeziku, prvi, i svaki sledeći navod bi imao formu (Novović i sar., 2011). Ukoliko dva rada iz iste godine imaju istog prvog autora, a ostali su različiti, treba navesti onoliko imena autora koliko je potrebno da bi se reference mogle jasno razlikovati u tekstu. Na primer, reference (Black, White, Brown, & Green, 1991) i (Black, Brown, White, & Green, 1991) imaju istog prvog autora i istu godinu izdanja. U ovom slučaju, u tekstu bi se navodile kao (Black, White, et al., 1991) i (Black, Brown, et al., 1991).

Doslovno citiranje. Svaki citat koji je direktno preuzet iz teksta, bez obzira na dužinu, treba da prati referenca sa brojem strane. Za svaki citat duži od 350 znakova autor mora imati pismeno odobrenje vlasnika autorskih prava koje treba da priloži.

Spisak referenci. U spisku literature navode se samo reference na koje se autor pozvao u radu, abecednim redom po prezimenima autora. Ukoliko rad sadrži nekoliko referenci čiji je prvi autor isti, najpre se navode radovi u kojima je taj autor jedini autor, po rastućem redosledu godina izdanja, a potom se navode radovi u odnosu na abecedni red prvog slova prezimena drugog autora (ukoliko ima koautore). Ukoliko se navodi više radova istog autora u jednoj godini, godine treba da budu označene slovima a, b, c, npr. (1995a), (1995b). Za svaku referencu u popisu literature potrebno je navesti i **DOI broj**, ukoliko je dostupan. Na stranici <https://www.crossref.org/requestaccount/>, nakon otvaranja svog naloga, možete pronaći DOI broj za većinu dostupnih članaka. DOI broj se navodi u formatu linka: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.04.039>

Monografija (knjiga). Bibliografska jedinica knjige treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja, naslov knjige (*kurzivom*) i izdavača, odnosno: Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Institut društvenih nauka. Nazivi knjiga na engleskom jeziku pišu se u „rečeničnom“ formatu, takođe u *kurzivu*. Ukoliko naziv knjige ima podnaslov, on može počinjati velikim slovom.

Zbornik u celini. Ukoliko se kao referenca navodi zbornik radova u celini, referenca ima sledeću formu: Biro, M., Smederevac, S. i Novović, Z. (Ur.) (2010). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*. Centar za primenjenu psihologiju.

Poglavlje u knjizi ili zborniku navodi se na sledeći način: Day, R. L. (1988). Measuring preferences. In R. Ferber (Ed.), *Handbook of marketing research* (pp. 112-189). McGraw-Hill. Naslovi stranih knjiga i zbornika treba da budu dati u „rečeničnoj formi“, sa početnim velikim slovom i ostalim malim. Ukoliko rad ima podnaslov, on se od naslova odvaja sa dve tačke i počinje velikim slovom. Ukoliko zbornik ima samo jednog urednika, umesto Eds. se navodi oblik jednine Ed. U domaćim referencama ovog tipa, strana skraćena Ed. ili Eds. treba da glasi „Ur.“, a skraćena „In“ - „U“.

Članak u časopisu treba da sadrži prezimena i inicijale autora, godinu izdanja u zagradi, naslov članka, puno ime časopisa (*kurzivom*), volumen (*kurzivom*), stranice, i doi specifikaciju, odnosno: Orbach, L., Herzog, M., & Fritz, A. (2019). Relation of state- and trait-math anxiety to intelligence, math achievement and learning motivation. *Journal of Numerical Cognition*, 5(3), 371-399. <https://doi.org/10.5964/jnc.v5i3.204>. Nazivi članaka pišu se u „rečeničnom“ formatu, u kom je samo prvo početno slovo veliko. Nazivi časopisa na engleskom jeziku pišu se tako da početna slova svih reči, izuzev veznika, budu velika. Nakon prezimena autora, uvek se stavlja zarez, kao i nakon inicijala (ukoliko ima više inicijala imena, zarez se stavlja nakon svih inicijala zajedno, a ne nakon svakog posebno). U domaćim referencama, znak „&“ treba zameniti veznikom „i“. Referenca rada objavljenog u časopisu koji se izdaje isključivo u elektronskoj formi ima iste elemente kao referenca rada iz štampanog časopisa, ali se nakon broja stranica navodi „Retrieved from“ (za domaće reference „Preuzeto sa“) i web adresa: Sillick, T. J., & Schutte, N. S. (2006). Emotional intelligence and self-esteem mediate between perceived early parental love and adult happiness. *E-Journal of Applied Psychology*, 2(2), 38-48. Retrieved from <http://ojs.lib.swii.edu.au/index.php/ejap> Kada je reč o **web dokumentu ili stranici**, navodi se ime autora, godina, naziv dokumenta (*kurzivom*), datum kada je sajt posećen, i internet adresa sajta, npr. Degelman, D. (2000). *APA Style Essentials*. Retrieved May 18, 2000 from: <http://www.vanguard.edu/psychology/apa.pdf>

Navođenje **nepublikovanih radova** (npr. rezimea sa naučnog skupa, manuskripta i sl.) nije poželjno. Ukoliko je takvo navođenje neophodno, treba

navesti što potpunije podatke, kao u sledećem primeru: Smederevac, S. (2000). *Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

Prevod referenci. Ukoliko se na recenziju predaje rad na engleskom jeziku i pri tome se citiraju reference na srpskom, potrebno je dati engleski prevod citiranih naslova u uglastim zagradama: Padejski, N., & Biro, M. (2014). Faktori vulnerabilnosti za postraumatski stresni poremećaj kod žrtava partnerskog nasilja [Vulnerability factors for posttraumatic stress disorder in victims of intimate partner violence]. *Primenjena psihologija*, 7, 63–85. <https://doi.org/10.19090/pp.2014.1.63-85>

Prilog. U prilogu treba staviti samo one opise materijala koji bi bili korisni čitaocima za razumevanje, evaluiranje ili ponavljanje istraživanja.

Fusnote i skraćénice. Fusnote treba izbegavati. Skraćénice takođe treba izbegavati, osim izrazito uobičajenih. Skraćénice koje su navedene u tabelama i slikama treba da budu objašnjene. Objašnjenja (legenda) se daju ispod tabele ili slike.